

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**MİFLƏR VƏ DİNİ KONSEPTLƏR KOQNİTİV
DİLÇİLİYİN PREDMETİ KİMİ**

İxtisas: 5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

Elm sahəsi: filologiya – dilçilik

İddiaçı: **Afaq Həsən qızı Qəmbərova**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2021

Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi:

akademik

Nizami Qulu oğlu Cəfərov

Rəsmi opponentlər:

filologiya elmləri doktoru, professor

Mayıl Binnət oğlu Əsgərov

filologiya elmləri doktoru, professor

Bahar Cumay qızı Cəfərova

filologiya elmləri doktoru, professor

Sevinc Abbasqulu qızı Məhərrəmov

filologiya elmləri doktoru, professor

Fidan Afad qızı Qaraqurbanlı

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

_____

akademik

Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

_____

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri:

_____

filologiya elmləri doktoru,
dosent

Gülsüm İsrafil qızı Hüseynova

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müasir dilçilik elminin uzun inkişaf və təşəkkül tarixi vardır. Dilçilik qarşısında duran problemlər zamanın tələblərinə uyğun olaraq həll edilirdi və bəşəriyyətin inkişafının hər bir mərhələsi elmin inkişafına istiqamət verirdi ki, bu da dövrün və insan cəmiyyətinin obyektiv tələblərinə uyğun istiqamət üzrə yönləndirilirdi. V.M.Alpatovun qeyd etdiyi kimi, *“dilçilik ənənələrinin yaradılması və inkişaf etdirilməsinin başlıca məqsədi müəyyən mədəniyyət sferasında ya insanların hamısı üçün, ya da bir qismi üçün ana dili olmayan mədəniyyət dilinin öyrədilməsi olmuşdur”*¹. O, yeni dil ənənələrinin inkişafına təkan verən daha bir neçə mühüm səbəbi sadalayır: mətnlərin şərhli problemi, ritorikanın əsaslarının öyrənilməsi, milli dilçiliyin inkişafı.

XXI əsr qloballaşma dövrü, mədəniyyətlərin inteqrasiyası – müxtəlif xalqları birləşdirən vahid iqtisadi və mədəni məkanın yaradılması dövrü kimi səciyyələnir. Bu baxımdan dilçiliyin bütövlükdə bəşər dilinin və ayrılıqda hər bir dilin öyrənilməsinin müxtəlif aspektlərini birləşdirən elm sahəsi kimi inkişaf etdirilməsi çox aktualdır. O, dilin ümumbəşəri mədəniyyətin və hər bir etnosun mədəniyyətinin fenomeni kimi öyrənilməsi üçün geniş imkanlar açır. Koqnitiv dilçilik bu tələblərə cavab verən istiqamətdir, nitq və kommunikasiyanın yaranma mexanizmlərini, həmçinin insanın idrak fəaliyyətinin qanunauyğunluqlarını müəyyən etməyə imkan verir. Dilin koqnitiv tədqiqatları işığında ümumbəşəri dilçilik “mənalı” və “insan təfəkkürünün əlifbasını” ifadə edən dilin semantik vahidləri arasında əlaqələrin strukturunu müəyyən etmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məlum olduğu kimi, insan təfəkkürünün ilkin növü emosiyalar sferası və ətraf gerçəkliyin dərk edilməsinin praktik sahəsi ilə bağlıdır. Tədqiqatçıların – dilçi, psixoloq və mədəniyyətşünasların gəldiyi nəticələrə görə, nitqin yaranma prosesinin vahid sxemi olmuşdur: intensiya – motiv – yaddaş – daxili nitq – nitq aktı. Ətraf

---

¹Алпатов, В.М. История лингвистических учений / В.М.Алпатов. – Москва: Языки славянской культуры, –2001.–с.16

aləm anlayışı özündə əzəli təbiəti, qədim insanın intuisiya və hisslərlə qavradığı gözlə görünməyən prosesləri ehtiva edirdi. Bu gerçəkliyin qəbul edilməsi insanın fikrini təbii təzahürlər və təbiətdəki səslərlə analogiyalara, ətraf aləmin faktlarının interpretasiyasına və buna müvafiq olaraq miflərdə özününkünü, dünyanı özü gördüyü kimi əks etdirməyə gətirib çıxarırdı.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini mifləri və dini mətnləri strukturlaşdıran, universal semantik anlamları (“insan təfəkkürünün əlifbası”) əks etdirən dilin universal semantik karkası və həmcinin onun milli mədəniyyətini, mənsubiyyətini, xüsusiyyətlərini, mentallığını, etnik təcrübəsini bildirən linqvokultural konseptferdir. *Predmeti* isə dünya xalqlarının mifləri və İbrahim dinlərinin dini anlayışları, eləcə də onlardan əvvəlki inanclardır.

Dilə koqnitiv yanaşma problemi iki istiqamətdə tədqiqatları əhatə edir: *antroposentrik* və *kommunikativ*. Antroposentrik istiqamət dilə mental mədəniyyətin əksi, mədəniyyətin formalaşdırılması və qorunub saxlanılması vasitəsi kimi, onun semantikasının kodlaşdırılması və deşifrə edilməsi vasitəsi kimi baxır. Kommunikativ istiqamət isə dili nitq aktı, kommunikativ prosesin vahidi kimi öyrənir. Bu halda “subyekt – məqsəd – üsul – vasitə – obyekt – reaksiya – hərəkət” sxemi araşdırılır. Koqnitiv dilçiliyin qarşıya qoyduğu vəzifələrə uyğun olaraq verbalizasiya aktı özündə dilə aid olmayan, ekstralinqvistik informasiya – dünya, adresatın məqsədi, məramı haqqında biliklər ehtiva edən nitq modeli kimi analiz edilir. Beləliklə, koqnitiv dilçilik dili və nitq gerçəkliyini öyrənir, nitq fəaliyyətinə isə öz növbəsində həyat forması kimi, fəaliyyət və gerçəkliyin inikasını kimi baxılır.

Dilin koqnitiv tədqiqatının formalaşması üçün E.B. de Kondilyak, V. von Humboldt, E.Sepir, B.L.Uorf, U.Çeyf, F.W.Boas, C.Lévi-Stross, M.Eliade, A.Vejbitskaya, T.A. van Deyk, V.A.Maslova, V.N.Telia, A.P.Babuşkin və başqalarının tədqiqatları əsas əsərlər oldu.

Koqnitiv dilçilik dilçiliyə yaxın elm sahələrinin – psixologiya, sosiologiya və kulturologiyanın birləşdirilməsinə meyil edən istiqamətidir. Eyni zamanda o, dilçiliyin ritorika, semantika və üslubiyyət bölmələrini birləşdirir. Koqnitiv dilçiliyin bu bölmələri

üzrə bir sıra məsələlərə Azərbaycan dilçiləri F.Y.Veysəlli, A.Y.Məmmədov, A.İ.Məmmədbəyli, X.E.Musayeva, A.M.Məmmədli və başqalarının əsərlərində də baxılmışdır. Həmin əsərlərdə müxtəlif mövqelərdən freymlər, metaforalar və konseptlərin koqnitiv aspektləri araşdırılmışdır. Azərbaycan xalqının milli, etnik və mədəni irsinin öyrənilməsinə və Azərbaycan dilinin, onun formalaşma mənbələri və təşəkkülünün tədqiqi sahəsinə M.M.Seyidov, N.Q.Cəfərov və F.T.Məmmədov da böyük töhfələr vermişlər.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi təbii insan dilini öz semantik əsasında insan həyatının ilkin niyyətlərinə əsaslanan ümumbəşəri anlayışlar, miflər toplusuna malik olan dünyanı idrak vasitəsi və nəticəsi kimi nəzərdən keçirməkdən, eləcə də dilin fəaliyyət göstərdiyi mədəniyyətin əksi və xarakterik xüsusiyyəti kimi qəbul edilməsindən ibarətdir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı konkret *vəzifələr* yerinə yetirilmişdir:

1. Dilə dünyanı dərk etmə vasitəsi kimi koqnitiv yanaşmanın meydana gəlməsinin əsaslarını müəyyənləşdirmək,

2. Arxaik mifləri, müəllifli mifləri və müxtəlif dövrlərin xalqlarına və mədəniyyətlərinə sinfi və sosial təsirlər göstərən mifləri tədqiq etmək

3. İbrahim dinlərinin əsas etik postulatlarını nəzərdən keçirmək, onların ümumi bəşəriyyət üçün vahid etik, mənəvi dəyərlərini, sonradan dini konfessiyaların təmsilçilərinə fərqli təsirlər göstərən və dildə, dil daşıyıcısının dilində və interpretasiyasında və dünyanı dərkindəki stereotiplərdəki əksini müəyyənləşdirmək.

4. Bütün dillərdə ekvivalenti olan, mif və dinlərin universal əsas konsepti – “bağ” (“əlaqə”) konseptini, onun dillər və mədəniyyətlər içərisindəki mədəniyyəti səciyyələndirən aspektlərini və konseptosferasını təhlil etmək

5. “İnsan təfəkkürünün əlifbası”nı təşkil edən, zaman və məkanda aktual olan mifəmləri, konseptləri, eləcə də onların bugünkü dünya reallıqlarındakı müasir interpretasiyalarını və representasiyalarını müəyyənləşdirmək

6. “Freymlər”i və onları təşkil edən situasiya modellərini milli mədəniyyət elementləri kimi xarakterizə etmək, nitq aktını solumun

həyatında baza rolunu oynayan etnik təcrübə, arxasında duran sosial situasiyalar, koqnitiv representasiyalar prizmasından nəzərdən keçirmək

7. Tərcümə prosesi problemlərini koqnitiv linqvistika nöqteyi-nəzərindən təhlil etmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada miflər, dini konseptlər, şüurun arxetipləri linqvokoqnitiv nöqteyi-nəzərdən və dilin daşıyıcısının mövqeyindən konkret dildə və onun strukturunda universal mifoloji təfəkkür və dini mənsubiyyətin təcəssümü kimi tədqiq edilmişdir. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq, dünyanın müxtəlif dillərdə təsnifatına təsir edən, onların sonrakı milli-mədəni özünəməxsusluğunu müəyyən edən şərait və səbəblər konkret ümumbəşəri anlayışların materialı əsasında araşdırılır və müəyyən edilir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada müxtəlif mədəniyyətlərdə universal dil anlaylarının müəyyən edilməsi üçün təklif olunan metodika dillərarası və mədəniyyətlərarası kommunikasiyalar sistemində xarici dillərə müvəffəqiyyətlə yiyələnmək üçün vacib olan universal konseptləri üzə çıxarmağa imkan verir. Bu, öz növbəsində, mədəni səciyyəli konseptləri dilin daşıyıcılarının nəsilədən nəslə ötürülən şəxsi biliklərini və təcrübəsini əks etdirən konseptosfera kimi ayırd etməyə yol verir.

Dissertasiyada aparılmış analiz bəzi universal bəşəri intensiyaları – miflər və dini konseptlərdə əks olunmuş mənalara, eləcə də onların koqnitiv əlamətlərini, müəyyən xalqın mədəniyyətinin, dilinin inkişafı və təşəkkülünə təsir aspektlərini və bütövlükdə ümumbəşəri etiketi müəyyən etməyə imkan verir. Bu baxımdan işin tarixi-mədəni əhəmiyyəti təmas nöqtələrindəki xalqların dillərarası kommunikasiyası üçün məna kəsb edən, dillərin semantik skeletini yaradan və ümumbəşəri dəyərlərin əsası olan dil universalilərinin, həmçinin bu dəyərlərin ayrıca götürülmüş bir mədəniyyət çərçivəsində qazandığı xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsində, onların dildə təqdim olunmasının üsul və motivlərinin, yəni koqnitiv əlamətlərinin üzə çıxarılmasındadır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun nəticələri mifoloji və dini konseptləri dil müstəvisində müfəssəl və elmi şəkildə əsaslandıraraq interpretasiya etməyə, əsasında vahid insan təbiətinin, ümumi şüursuzluğun və coğrafi şərait, etnik təcrübə, mədəniyyətlərin diffuzluğu və başqa amillərdən doğan və dünyanın müxtəlif dil mənzərəsinə gətirib çıxaran təbii bəşər interpretasiyasının durduğu mədəniyyətlərin spesifik xüsusiyyətlərini başa düşməyə imkan verir.

Tədqiqatın mənbələrini dünyanın müxtəlif xalqlarının mifləri, İbrahim dinlərinin dini kitabları, nağıllar, məsəllər və digər epik əsərlər təşkil edir.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqatda semanaliz, təsvir, sistem-struktur, tipologiya, analogiya üsullarından istifadə edilmişdir. Koqnitiv dilçilik bir-birini tamamlayan, dilin müxtəlif aspektlərini paralel şəkildə öyrənən və bəşər dilinin daha tutumlu mənzərəsini yaradan funksional və struktur linqvistikaların məntiqi davamı olduğundan metodların birgə tətbiqi daha dəqiq və müfəssəl nəticələr verir.

Tədqiqatın yürütdüyü hipotez aşağıdakı fundamental müddələrdən ibarətdir. Bildiyiniz kimi, insan təfəkkürünün ilkin növü duyğular sferası və ətrafdakı reallığın praktiki idrak sahəsi ilə əlaqələndirilir. Tədqiqatçıların – dilçi, psixoloq və mədəniyyətşünasların gəldiyi nəticələrə görə, nitqin yaranma prosesinin vahid sxemi olmuşdur: intensiya – motiv – yaddaş – daxili nitq – nitq aktı. Ətraf aləm anlayışı qədim insanlar tərəfindən intuitiv və emosional olaraq qəbul edilən ilkin təbiəti, gözə görünməyən prosesləri əhatə edirdi. Bu reallığın qəbulu düşüncəni təbiət hadisələri və təbiət səsləri ilə analogilərə, ətraf aləmin faktlarının şərhinə və müvafiq olaraq miflərdə dünyaya öz baxışının təkrar istehsalına gətirib çıxardı, yəni mif yaratmağa.

Mif yaradıcılığı prosesi tədqiqatçılar tərəfindən arxaik insan cəmiyyətində inkişaf edən insanın idrak fəaliyyətinin ilkin mərhələsi kimi nəzərdən keçirilir. Bu mərhələ ünsiyyət və icma təcrübəsinin möhkəmləndirilməsi üçün zəruri universalları ortaya qoyan ilkin dillərin olması ilə xarakterizə olunur. Bu mərhələdə ilkin arxaik miflər – ritual mifləri, kosmogenik və esxatoloji miflər yaranır.

Sonrakı pillə sosial-siyasi təsirlərə məruz qalmış miflərin, həmçinin sinfi (zümərə) təmayüllü elementlərə malik miflərin yaranması ilə səciyyələnilir. Tarix baxımından uzun olmayan minilliklər keçir və miflər öz yerini ilkin mərhələdə incəsənət, hüquq və insanın həyat və məişətinin digər sahələrindən ayrılmaz olan dinlərə verir. Zaman keçdikcə tək bir Yaradan, başa düşülməsi getdikcə çətinləşən antik tanrıların çoxsaylı panteonunu əvəz edir. Böyük sayda allahlar və ayinlər, hər birinə ayrılıqda pərəstiş fonunda bəşərin nəşət tapdığı Adəm və Həvva cütliyünə, dünyanın vahid konseptlərinə və göstərişlərə istinad edən monoteizm bəşər cəmiyyətinin yaşaması və mənəvi tərəqqisi üçün aydın sxem olur.

Müdafiyyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

1. Hər bir xalqın dili dünyanı dərk etmə vasitəsi və eyni zamanda dünyanın dil mənzərəsini formalaşdıran vasitədir.

2. Ətraf ələmi qavramanın dərində olan bəşəri şablonları universal – koqnitiv və emotivdir. Kommunikativ aktın universal semantik şablonu – dilin semantik skeletini təşkil edən, bütün mədəniyyətlərdə eyni olan “dil mənaları” vasitəsilə baş verməsinin universal sxemi mövcuddur.

3. Bütün xalqlarda mövcud olan və onların etnik xüsusiyyətlərini formalaşdıran arxaik miflər dünyanın koqnitiv və emotiv dərk edilməsinin nəticəsidir və onların stereotip davranışını – arxetipləri və simvolikasını müəyyənləşdirir. Miflər dilin funksiyalarının toplusudur; mif dünyanın emotiv dərk edilməsi prosesində insanın koqnitiv fəaliyyətinin zaman və məkanda, əcdadlar və sonrakı nəsillərin kommunikasiyası prosesində akkumulyativ funksiya yerinə yetirən, məqsədi nominasiya olan ilkin vəsiyyətidir: mif insan varlığının karkasının, deməli, həm də bəşər dilinin semantik karkasının universal tərkib elementlərini adlandırır və yaddaşda möhkəmlədir.

4. Dissertasiyada araşdırılan İbrahim dinləri inteqrasiyaedici başlanğıc kimi insanların kollektiv şüursuzluğunu həmfikirlərin – monoteistlərin vahid cəmiyyətinə çevirir və eyni zamanda etnik interpretasiyaya məruz qalır. Bunun nəticəsində isə xalqların milli mədəniyyət çərçivəsində dildə mədəni səciyyəli elementlər kimi əks olunmuş fərqləndirici əlamətləri meydana gəlir.

5. Milli konseptlər mədəniyyətin milli mədəniyyətin formalaşması prosesində yaranmış, universal mifoloji və dini konseptlərin koqnitiv interpretasiyasını əks etdirən mental əsaslarıdır. Milli konseptlər universal konseptlərin konseptosferi kimi təyin edilir.

6. Metafora, metonimiya, analogiya və başqa məcazlar milli konseptlərin konseptosferasını təşkil edir.

7. Universal konseptlər, mifemlər – ilkin bəşəri fəaliyyətin, intensiyanın mahiyyəti praktik olaraq zaman və məkanda dəyişməz qalır, konseptosfera isə insanın həyat fəaliyyəti prosesində “uyğunlaşa bilməyən” elementlər və əlamətləri itirərək yeni elementlər əldə edir. Konseptlər, yəni “insan təfəkkürünün əlifbası”, müxtəlif mədəniyyətlərin və dillərin semantik məkanlarında təmsil olunan strukturlaşdırılmış obyektiv bilikdir.

Dissertasiyanın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın əsas müddəaları Azərbaycan Dillər Universitetinin seminarlarında, beynəlxalq və respublika miqyaslı konfranslarda məruzə edilmişdir. Dissertasiyanın mövzusu ilə bağlı bir monoqrafiya, 33 məqalə, konfrans materialı və tezisi çap olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya giriş, dörd fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyatdan ibarətdir. Dissertasiyanın giriş hissəsi 7 səhifə, birinci fəslə 53 səhifə, ikinci fəslə 87 səhifə, üçüncü fəslə 75 səhifə, dördüncü fəsil 39 səhifə, nəticə hissəsi 6 səhifə, ədəbiyyat hissəsi 24 səhifədən ibarətdir. Dissertasiya işi ümumilikdə 293 səhifə, 447, 543 işarədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, tədqiqatın obyektinə və predmetinə, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiyyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki

əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

“Koqnitiv dilçiliyin başlanğıcı və yaranma səbəbləri” adlanan **I fəsildə** dilin problemlərinə koqnitiv yanaşmanın formalaşmasının əsas mərhələləri, müasir koqnitiv dilçiliyin təşəkkül tapması üçün baza olmuş ənənəvi linqvistik baxışlar təhlil edilir.

Birinci – “Dil universallarının dilin mədəni səciyyəli vahidlərinin aşkarlanma amili kimi” *bölməsində* koqnitiv dilçiliyin inkişafı fonunda dilin mədəni səciyyəli vahidlərinin amilləri üzə çıxarılır. Məlum olduğu kimi, müasir koqnitiv dilçiliyin əsaslarını hələ XVIII əsrlərdə R.Dekart, G. Leybniz, J.G.Herder and E.B de Kondilyak qoymuşlar. Onlar istənilən bəşər dilinin mahiyyətini təşkil edən dil universaliləri, “insan təfəkkürünün əlifbası”, konseptlər haqqında ideyalar irəli sürmüşlər. Sonralar koqnitiv elm bu “əlifba”-nı metadil adlandıracaq, dildə konseptlər və konseptosferadan, mədəni səciyyəli konseptlərdən bəhs edəcəklər. Koqnitiv tədqiqatlar üzrə ixtisaslaşmış dilçilərin müasir araşdırmalarında deyilənlərin mahiyyəti dəyişməz olaraq qalır: bütün dillərdə strukturlaşdırılmış biliyi ifadə edən leksemlər toplusu, insan şablonunun həyat çərçivəsini (freym) təşkil edən məntiqi kateqoriya mövcuddur. Bu məntiqi kateqoriya hər bir dildə öz adını alır və öz mühüm əlamətlərini itirmədən müxtəlif mədəniyyətlər və dillər çərçivəsində ekspressiv konnotasiya yarada bilən məna nüvəsinə malik olur. XVIII əsrdə E.B de Kondilyak, XIX əsrdə V.fon Humboldt dili “xalqın ruhu”-nün təcəssümü kimi qiymətləndirirdilər. Bu, əlbəttə, mədəni səciyyəli konseptlər və ya dil universalilərinin konseptosferası vasitəsilə təzahür edir. Sonralar dilçiliyə “linqvistik nisbilik” terminini gətirmiş E.Sepir və B.Uorf bu istiqamətdə böyük uğurlar əldə etdilər. Onların fikrincə, dil və mədəniyyəti bir bütöv kimi öyrənmək lazımdır. Koqnitiv dilçiliyin təşəkkülündə xüsusi yeri T.A. van Deyk tutur. O, freymlərə, situasiya modellərinə davranışı, deməli, həm də hər bir fərdin danışanın özünün özünü eyniləşdirdiyi və əhatəsində olanların onu eyniləşdirdiyi mədəniyyət çərçivəsində nitqini irəlicədən müəyyənləşdirən etnik situasiyalar kimi baxır. Bu

müddəa C.Ləkoffun, ondan daha əvvəl Q.Leybnitsin “mümkün dünyaların koordinatları” haqqında səsləndirdiyi fikirlə səsləşir. Sonralar bunu A.P.Babuşkin də demişdir: “mümkün semantik aləmlər” mentalitetin əksi və linqvistik differensasiyanın səbəbidir.

İkinci – “Nitqin törədilməsi prosesi və nitq aktları koqnitiv dilçilik nöqtəyi-nəzərindən” *bölməsində* nitqin törədilməsi, generativ qrammatikanın nümayəndələrinin hesab etdiyi kimi, insan biliklərinin anadangəlmə deyil, zaman və məkanda nitq prosesində formalaşdığı mücərrəd qaydaları işə salan nitq-təfəkkür prosesi kimi nəzərdən keçirilir. Nitq aktını oyuna bənzədən L.Vitgenşteyn də eyni mövqedə idi. Bu mövqə dilçilərin koqnitiv tədqiqatlarını eqosentrik nitqin tədqiqatçıları ilə, məsələn, L.S.Vıqotski ilə yaxınlaşdırdı. L.S.Vıqotskiyə görə, nitq davranışında onun xüsusiyyətlərini irəlicədən müəyyənləşdirən dil şüuru reallaşır. Öz növbəsində, dil vasitələrinin seçilməsi və mətnin başa düşülməsi fərd və solumun şüurunu üzə çıxarır, çünki dildə toplanan mədəniyyət elementləri nitq davranışında özünü göstərir. Bu o deməkdir ki, dil vahidlərinin konseptual məzmunu kommunikativ situasiyadan asılı olaraq aktuallaşa, yaxud əhəmiyyətini itirə bilər. Bunu daha aydın şəkildə qohum xalqların, ümumi mifoloji təsəvvürlər və ya konfessional mənsubiyyətə malik xalqların nümunəsində izləmək olar. Məhz bu amillər dil vasitələrinin, leksemlərin assosiativ sırasının seçilməsi, metaforlaşma və dilin təkrar nominasiya vahidlərinin formalaşması zamanı müəyyənləşdirici rol oynayır. Koqnitoloq dilçi alimlərin gəldiyi nəticələr belədir, qədim filosoflar və ritorika ustalarının da nəticələri belə idi.

Üçüncü bölmə “Freymlər fəaliyyətdə olan milli konsept kimi” adlanır. Məlum olduğu kimi, sözün müəyyən semantik sahəyə mənsubiyyəti freymin xarakteri haqqında məlumat verir, çərçivə situasiyası yaradır. Məsələn, “toy” konsepti *elçilik, bəy, gəlin, üzük, nikah, qonaqlar, şadlıq, sevgi, ailə* kimi sözləri aktivləşdirir. Beləliklə, daxili leksikonun statistik informasiyası özündə mənaların dil əlamətlərini saxlayır və təkrar istifadədə aktivləşir – xaricdən daxil olan informasiyanı aydınlaşdırır. Bu zaman yeni assosiasiyalar yaranır: məsələn, bəy və gəlin rusdursa, o halda, adətlərə görə, ağıldan *горько* sözü keçir və göz önündə öpüşən bəy və gəlin

canlanır. Bəy və gəlin azərbaycanlıdırsa, o halda, adətlərə uyğun olaraq, insanların gözü qarşısında onların maksimum yaxınlığı üzük mübadiləsi və s. ola bilər. Situasiya modellərində klassik təsəvvürlər və onlara uyğun leksemlər toplusu insan təcrübəsini qeyd edən baza leksemləri kimi mövcud olur. T.A.van Deyk kitabında freymləri analiz edərək belə yazır: *“Freymlər təsadüf “bilik (informasiya) parçaları” kimi qəbul olunmur. Birincisi, onlar müəyyən konseptin ətrafında formalaşan vahiddilər. Amma sadə assosiativ söz toplusundan fərqli olaraq, bu vahidlər konseptə xas olan tipik, əsas və mümkün olan mental xüsusiyyətləri və məlumatları əks etdirir. Və istisna deyil ki, freymlər təmsil etdiyi cəmiyyətin stereotip hadisələrini oduğu kimi cəmləyir və tipik situasiyaların haqqında mücərrəd bilikləri aşkarlayır. Bu fakt özünü insan fəaliyyətinin müəyyən formalarında (situasiyalarda, modellərdə) qabarıq göstərir, dilin daşıyıcılarının onlardan əvvəlki fərdi təcrübəsini, məqsəd və məramını, hisslər və emosiyalarını bildirir; kinteatra gedişi, qatarda səfəri, restoranda naharı misal gətirmək olar.”*². Məntiqlə belə nəticə çıxarmaq olar: bu və ya digər situasiya modeli o halda aydın olur ki, biz onu necə şərh etməyi artıq əvvəlcədən bilirik. “Freym” terminini elmə 1974-cü ildə Amerika alimi M .Minsky gətirmişdir. Bu termin “çərçivə” kimi tərcümə edilir. Freym davranış ssenarisi, fəaliyyətdə olan mətn – diskurs kimi şərh edilir. Rus dilçilik ənənəsində freymlərə iki yanaşma qeyd edirlər: linqvokoqnitiv və linqvomədəni. Linqvokoqnitiv yanaşma freymə hazır konsept kimi baxılmasını nəzərdə tutur, linqvomədəni yanaşma isə freymə konseptin karkası kimi baxır. Bizə elə gəlir ki, freymi konkret mədəniyyət və konkret konsepsiya ilə birləşdirən linqvokoqnitiv yanaşma ideyası bu terminin mənasını daha hərtərəfli şəkildə əhatə edir. Freymlər müəyyən mədəniyyət çərçivəsində daha konkret millimədəni xüsusiyyətlərin toplandığı mental ssenarilər şəklində təsəvvür edilir. Məsələn, “toy” iki nəfər arasında nikahın bayram edilməsidir. Onun birləşmə, nikaha girənlərin sonrakı birgə yaşayışı

---

²Ван Дейк, Т.А. Язык. Познание. Коммуникация / Т.А.ван Дейк. – Москва: Прогресс, –1989. –с.9.

kimi ümumi konsepsiyası, ssenarisi olur, lakin bu freymin karkasının halqalarını təşkil edən slotların “doldurulma” xüsusiyyəti kulturoloji aspektidir. Hər bir xalqın konkret konseptlə bağlı olan milli ənənəvi spesifikasını əks etdirən sözlər dəsti olur.

Beləliklə, koqnitiv dilçilik dil şüuru ilə qeyri-dil şüurunun qovuşuğunda reallaşan müəyyən mədəniyyət üçün ən mühüm konseptlərin aşkarlanmasına yönəldilmişdir. Bu aspektdən dilin konsept və məcazları kommunikativ situasiyadan asılı olaraq aktuallaşır. Bu, o deməkdir ki, onlar situativ aktuallaşmadan asılı olaraq tələb oluna bilər, situativ aktuallaşma isə xalqların milli dil mənzərəsinin nəticəsidir və etnik təfəkkürün göstəricisidir. Bununlada milli etnik təfəkkür üçün aktual konseptosferanı formalaşdıran mühüm, koqnitiv əlamətlərini ehtiva edirlər. Dilin konseptləri və təfəkkürün arxetipləri ümumbəşəri xarakter daşıyır və zamanda davranışın və K.Lévi-Strossun “mifəmlər” kimi müəyyənləşdirdiyi anlamların universal modelləridirsə, o halda konseptosfera da öz təməlində müasir ölçülərlə mədəni hesab edilib-edilməyəcəyindən asılı olmadan mədəniyyətlər və mentallığın fərqləndirici milli-etnik xüsusiyyətlərini əks etdirəcək hər bir mədəniyyətin başlanğıcında dayanan mifoloji təsəvvürlərə əsaslanır.

Dördüncü bölmə “Ritorika qədim filosofların freymidir. Nitqin təşkil edilmə xüsusiyyətləri: məcazlar və onların yaranması mədəniyyətin əksi kimi” adlanır. Burada qədim ritorların natiqlik məharətinin əvvəllər də, indi də şüura yalnız düzgün kompozisiya, obrazlı semantika, dinləyicinin mənəvi və etnik köklərini bilməyin zəruriliyi kimi düzgün seçilmiş ritorik fəndlərlə uğurlu ola bilən necə güclü təsir vasitəsi olmasına dair fikirləri, ideyaları şərh edilir. Bu, doğma mifoloji material və dini baxışların doğurduğu kulturoloji xüsusiyyətlərə əsaslanan metaforlar, müqayisələr və başqa məcazların seçimi deməkdir. Bildiyimiz kimi, antik dünyada metafor dünyanı dərk etmə vasitəsi kimi qəbul edilirdi, çünki bir şey haqqında danışmaq üçün onun daimi, təsadüfi və başqa əlamətlərini bilmək zəruridir. Bu məsələdən Aristotel, Siseron, Kvintilian, Boetsi və başqaları bəhs etmişlər. Metafor bu gün də koqnitivistlərin tədqiqat predmetidir, çünki idrak, F.Nitşeyə görə, metaforikdir; o, yeni və köhnə arasında, tez-tez və nadir hallarda olan arasında həqiqiliyin

üzə çıxarılması faktıdır. C.Ləkoff və V.Teliya da metaforu insan düşüncəsini təşkil edən, nitqi formalaşdıran və dili strukturlaşdıran koqnitiv vasitəyə aid edirlər. Bu səbəbdən, arxaik miflər məcaz şəklində, metaforlarla ifadə odublar və arxaik cəmiyyətin ətraf gerçəkliyi dərkətmə fəaliyyətinin inikasını prizmasından dissertasiyada dünyanı dərkətmə vasitəsi kimi analiz ediləblər.

Bu bölmədə mədəni səciyyəli konseptlərin dil şüuru və qeyri-dil şüurunun qovuşuğunda reallaşması haqqında fikri təsdiq edən və ona görə də kommunikativ situasiyadan asılı olaraq aktuallaşan fərqləndirici xüsusi siqnallar, Əl-Həririnin işarələr kimi nəzərdən keçirilən məqamələri, Qurban Səidin “Əli və Nino” romanı analiz edilir.

Dissertasiyanın II fəslə “Miflər” adlanır. “Arxaik miflər dərkətmə vasitəsi və dünya mənzərəsinin əksi kimi” adlanan *birinci bölmədə* filosofların, alimlərin miflərə və mif yaradıcılığına qədim dövrlərdən indiyə qədər olan baxışları təqdim edilmişdir.

Aristotelə görə, istənilən incəsənətə, istənilən epik, ədəbi əsərə dünyanı dərkətmə vasitəsi kimi baxmaq lazımdır. Bu halda əlamətdar olan odur ki, Aristotel incəsənətin bütün növlərini heç də həmişə eyni olmayan təqlid kimi səciyyələndirir ki, bir-birindən “*təqlidin nədə edildiyi və ya nəyə edildiyi ilə*” fərqlənən növlər kimi xarakterizə edir. Belə yanaşma miflər və şifahi xaiq yaradıcılığının digər əsərləri haqqında dünyanı dərkətmə vasitəsi, bəşər cəmiyyətinin universal problemlərinin inikasını və onları həll etmək cəhdi kimi danışmağa imkan verir. Miflərə münasibət birmənalı olmadığından dissertasiyada onlara ayrı-ayrı alimlərin – mifoloqlar, antropoloqlar, mədəniyyətşünaslar, psixoloqlar və dilçilərin verdiyi fərqli şərhlər təqdim edilir. Tanınmış kulturoloq M.Eliadenin yazdığı kimi, “XX əsrin 50-ci illərindən sonra miflər XIX əsrdəkindən fərqli rəkursda tədqiq edilir – mifə “uydurma” kimi deyil, tam əksinə, onun “*həqiqi, real hadisə və bundan daha mühüm, sakral, əhəmiyyətli və təqlid etməyə nümunə olan hadisə*”³ bildirdiyi ibtidai cəmiyyətlərdə başa düşüldüyü kimi baxılır.

---

³Элиаде, М. Аспекты мифа / М.Элиаде. – 3-е изд. – Москва: Академический проект, Парадигма, – 2005. – с.11.

İkinci bölmə “Arxaik miflər konseptuallaşdırma amili kimi” adlanır. Bu bölmədə arxaik miflərin yaranması mexanizmi analiz edilir. Miflərə dair bütün ziddiyyətli yanaşma və baxışlara baxmayaraq, tədqiqatçıların yekdilliklə üç məqamda razılaşdıqlarına dair nümunələr verilmişdir: birinci – mif arxaik insanın ətraf mühiti inikas edən qavramasıdır, ikinci – miflər arxaik insanın təcrübədə toplanmış informasiyanı saxlamaq üçün yaratdığı ilk əsərlər idi, üçüncü isə – mif onu yaradanlar üçün mühüm olmuş və əcdadlardan gələcək nəsillərə ötürmək üçün nəzərdə tutulmuş informasiya ehtiva edir. Birinci bənd belə bir faktı nəzərdə tutur ki, qədim insan onu əhatə edən ətraf mühitə ilkin mərhələdə şüursuz olaraq reaksiya verir, yəni hissi səbəbləri əsas tutaraq ona təsir göstərən dünyanı dərk etməli olurdu. Koqnitoloqların hesab etdiyi kimi, başlanğıcda bu dərkətmə yəni koqnisiya prosesi idi və bu proses qorxu – sevinc, ağrılı – yaxşı və s. bir-birinə əks duyğularla xarakterizə edilirdi. Elə həmin proses də ətraf mühitin dərk edilməsi təcrübəsini formalaşdırırdı. Hadisələr və onları müşayiət edən hissələrin, adların təbii təsnifi baş verirdi. Mif yaradıcılığının yuxarıda göstərilmiş ikinci bəndini təcrübə yolu ilə, yəni ətraf mühitlə birbaşa təmas yolu ilə əldə edilmiş informasiyanı yadda saxlamaq istəyi kimi izah etmək olar. Mifin konkret məqsədi xəbərdarlıq etmə, müxtəlif təbii kataklizmlər və onları doğuran səbəblər haqqında məlumat ötürmə, təbiətdə bütün canlıların və insanların köməksiz bir tamaşaçısı olduğu həyatın, ölümünün sonsuz şəkildə cərəyan etməsinin izahına cəhd ola bilərdi. Bu isə yalnız məcazlar – metafor və metonimiya vasitəsilə mümkündür. Tədqiqatçıların qeyd etdiyi üçüncü bənd belə bir danılmaz faktı nəzərdə tutur ki, miflər arxaik mərhələdə arxaik cəmiyyətin sağ qala bilməsinə kömək edən informasiya ilə doldurulmuş, zaman və məkanda gələcək nəsillərə ötürmək üçün həyat qədər zəruri olan yeganə dərkətmə formasıdır. M.Eliadenin yazdığı kimi, *“daha dəqiq desək, bizi maraqlandıran mifin uydurma olduğu o mental mərhələ, o tarixi məqam deyildir. Biz ilk növbədə o cəmiyyətləri tədqiq edəcəyik ki, orada mif “canlı”dır, o mənada ki, o, insanlara təqlid üçün nümunələr təklif edir və bununla insan həyatının əhəmiyyətini xəbər verir. Belə ənənəvi cəmiyyətlərdə miflərin quruluşunu və funksiyasını başa düşmək təkcə bəşəriyyətin düşüncə tarixində müəyyən bir*

mərhləni aydınlaşdırmaq deyil, həm də müasir həyatın ən mühüm kateqoriyalarından birini daha yaxşı anlamaq deməkdir”⁴. Əlbəttə, yuxarıda göstərilmiş bəndlər yalnız sinfi ideologiyaların, sosial və başqa amillərin təsirinə məruz qalmamış arxaik miflərə toxunurdu. Tanınmış dilçi F.Boasın baxışları miflərin tədqiqatına təkən verir: “*Tarixi başa düşmək üçün əşyaların necə olduğunu bilmək kifayət deyildir, onların necə belə olduğunu da bilmək lazımdır*”⁵. Miflə dil arasındakı əlaqəni nəzərə alan K.Lévi-Stross qeyd edir ki, mifin dillə müqayisəsi kifayət deyil, çünki “*mif dil fəaliyyətinin tərkib hissəsidir; sözlərlə çatdırılır; bütövlükdə deyim sahəsinə daxil olur. Mifoloji təfəkkürün səciyyəvi mahiyyətini anlamaq üçün mifin həm dildaxili, həm də dilxarici hadisə olduğunu qəbul etməliyik*”⁶. Onun fikrincə, dildən fərqli olaraq mif üç zaman sistemindən istifadə edir, çünki mif keçmiş haqqında nağil edir, indi danışılır, gələcəyə yönəlmişdir. O, iki mühüm nəticəyə gəlir: “*1) hər cür lingvistik obyekt kimi, mif onu təşkil edən vahidlərlə yaranmışdır; 2) onu təşkil edən bu vahidlər isə fonemlər, morfemlər və semantemlər kimi elə vahidlərin olmasını nəzərdə tutur ki, onlar, adətən, dil strukturlarına daxil olur, lakin semantemlərə görə onlar semantemlər özü morfemlərə görə nədirsə, morfemlər isə fonemlərə görə nədirsə, odur. Hər növbəti forma mürəkkəblikdə əvvəlkindən daha yüksək pillədə durur. Bu səbəbdən miflər üçün xarakterik olan tərkib elementlərini (hamısından daha mürəkkəblərini) biz böyük struktur vahidlər adlandıracağıq*”⁷.

Üçüncü bölmə “Dünya xalqlarının miflərinin eyni süjetləri ictimai şüursuzluğun məhsulu kimi. Arxetiplər” adlanır. Bu bölmədə əsas kimi miflərin tanınmış tədqiqatçısı, miflər “*strukturlaşdırıcı*

---

⁴Элиаде, М. Аспекты мифа / М.Элиаде. –3-е изд.– Москва: Академический проект, Парадигма, – 2005. –с.12.

⁵ Леви-Стросс, К. Структурная антропология / К.Леви-Стросс.– Москва: Эксмо-пресс, –2001. – с.6.

⁶Леви-Стросс, К. Структурная антропология / К.Леви-Стросс.– Москва: Эксмо-пресс, –2001. –с.58.

⁷Yenə orada.

*qüvvə” ilə yaranır”*⁸ deyən C.Kempbelin ideyaları götürülür. O bu qüvvənin beş istiqamətini fərqləndirir: 1) Yuxarı və aşağı anlayışlarını doğurmuş qravitasiya qüvvəsi, 2) Günəşin əvvəldən müəyyənləşdirdiyi davranış modelini nəzərdə tutan qaranlıq və işıq stereotipi, 3) Ay insan həyatının başlıca tərkib hissəsi kimi, 4) Qadın və kişi başlanğıcı həyatın bir-birini tamamlayan hissələri kimi, 5) İnsan həyatının doğulma, böyümə, qocalma və ölümdən ibarət dövrü. C.Kempbelin fikrincə, arxaik miflər dərk edilməmiş şəkildə yaranır və bütün insanlar üçün ümumi olan arxetiplərə malikdirlər, elə buna görə də dünyanın fərqli yerlərində fərqli xalqlarda onların mövzuları, süjetləri və simvolları eynidir. Bunu psixoloji tədqiqatlar prizmasından K. Yunq da özünün “Ruh və mif. Altı arxetip” kitabında təsdiq edir. K.Lévi-Stross miflərin başqa folklor əsərlərindən fərqli cəhətini onda görür ki, mifin özlüyündə dəyərini ən pis tərcümə ilə də heçə çıxarmaq olmaz, onu bütün dünyada istənilən oxucu yenə də mif kimi qəbul edəcəkdir. Məsələ ondadır ki, mifin mahiyyətini üslub, təhkiyə forması, sintaksis deyil, orada nağıl edilən əhvalat təşkil edir.

Miflər əsasında bu və ya digər xalqın həyat mənzərəsini bərpa etmək, xalqın başlıca fəaliyyət trayektoriyasını – köçəri olduğunu və ya əkinçiliklə məşğul olduğunu izləmək, mifin yaradıcılarının məskunlaşdığı regionun iqlim və landşaft xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq olar. Mesopotamiya mifləri və Bibliya mətnlərini tədqiq edən Z.Kosidovski elmi dəlillər və arxeoloji tapıntıların nəticələrindən istifadə edərək Qabil və Habil əhvalatını nümunə gətirir: “...*Qabil və Habil haqqında əfsanə, görünür, yalnız qədim yəhudi fantaziyası ilə yaranmışdır*”⁹. Qabil və Habil arasında münaqişə, Z.Kosidovskinin fikrinə görə, “*çox qədim dövrlərdə heyvandarlıqla məşğul olan köçəri xalqlar və oturaq həyat tərzini keçirməyə başlamış və özünü əkinçiliyə həsr etmiş əhali arasında münaqişənin izləridir. Qədim yəhudilər o zamanlar heyvandarlıqla*

---

⁸ Крапп, К.Э. Легенды и предания о Солнце, Луне, звездах и планетах / К.Э.Крапп. – Москва: Гранд; ФАИР-ПРЕСС, –2000. –с.45.

⁹ Косидовский, З. Библейские сказания / З.Косидовский. –Ростов-на-Дону: Феникс, –2000. –с.34.

məşğul olurdular, ona görə də Habil, çoban onların rəvayətində Yaxvenin sevimlisi və Qabilin günahsız qurbanı olmuşdur”¹⁰. Zərdüştilərin miflərinə baxsaq, başqa mənzərə görmək olar. Zərdüştilik mifologiyasını tədqiq edən İ.V.Rak bunları qeyd edir: “Zərdüşət dövründə İran tayfalarının əksəriyyəti oturaq həyata keçirdilər və belə tayfalarla tez-tez köçəriliyi davam etdirən tayfalar arasında daxili çəkişmələr baş verirdi... Görünür, Zərdüştün dogma tayfası da oturaq idi və azğın Asiya skiflərinin vəhşiliyinə məruz qalırdı. “Qat”larda “dinc şəraitdə otarma”, törəyib çoxalan kök mal-qara təriflənilir, “peyğəmbər nəsihət edir ki, kim mal-qaraya səylə qayğı göstərsə, o özü də Aşa Vaxışta və Vohu Mananın dağ otlaqlarına düşəcəkdir” deyilir”¹¹. Miflərdə mömin Qaya Martanın, ilk insanın, necə “Ahura Mazdaya xoş olan və Anqra Manyuda nifrət oyadan ən savab işlə məşğul olaraq torpaq şumlaması və öküzə qulluq etməsi” nəğil edilir¹². Bununla mif cəmiyyətin, onu yaradanın firavanlığı və tərəqqisi üçün nəyin zəruri olmasını çatdırır. Z.Kosidovskinin gətirdiyi fakta görə, mixi lövhələrin linqvistik analizi amorey adı ilə tanınan sami tayfalarının qədim zamanlarda Fars körfəzindən şimala doğru köçdüyünü göstərir. Z.Kosidovski Bibliyada, dini mətnə Mesopotamiyanın qədim miflərinin izlərinin meydana çıxmasını belə izah edir: *bu köçün nəticəsi kimi “həmin hadisələr haqqında dumanlı xatirələr xalq arasında əsrlər keçdikdən sonra kahinlərin Bibliyaya daxil etdiyi əfsanə və rəvayətlər şəklində yaşayırdı”*¹³. Mifologiya və erkən Bibliya mətnlərinin tədqiqatçısı S.H.Huk da eyni fikrin tərəfdarıdır. Özünün “Yaxın Şərq mifologiyası” kitabında o, dünya xalqlarının miflərinin oxşar

---

¹⁰ Косидовский, З. Библиейские сказания / З.Косидовский. –Ростов-на-Дону: Феникс, –2000. –с.32.

¹¹ Раk, И.В. Мифы древнего и раннесредневекового Ирана. Зороастрийская мифология / И.В.Раk. –Санкт-Петербург–Москва: Журнал Нева; Летний Сад, –1998. – с.180.

¹² Раk, И.В. Мифы древнего и раннесредневекового Ирана. Зороастрийская мифология, / И.В.Раk. –Санкт-Петербург–Москва: Журнал Нева; Летний Сад, –1998. – с.180.

¹³ Косидовский, З. Библиейские сказания / З.Косидовский. –Ростов-на-Дону: Феникс, –2000. –с.91.

məqamları üzərində ətraflı şəkildə dayanır və eyni zamanda Mesopotamiya mifləri və Bibliya hekayələrinin analizini verir. S.H.Huk həm də hesab edir ki, *Bibliyada Qabil və Habil arasında olan münaqişə “səhra və əkin yeri arasında, oturaq əkinçi və köçəri – heyvandar arasındakı münaqişəni əks etdirir. Bu mövzu Dumuzi və Enkidü haqqında allah-çoban Dumuzi və allah-əkinçi Enkidünün ilahə İştartın mərhəmətini axtararkən qurbankəsmədə yarışdığı şumer mifinin süjetini təşkil edir. Lakin mifin bu variantında faciəvi sonluq yoxdur”*¹⁴. V.V.Yevsyukova görə, “zahiri müxtəlifliyə baxmayaraq, müxtəlif xalqların dünyanın mifoloji mənzərəsi əksərən son dərəcə oxşardır. Yalnız bəzi hallarda üst-üstə düşmə mədəniyyətlər arasında əlaqələrlə izah edilir. Buradan isə istər-istəməz belə nəticə çıxır ki, insan təfəkkürü ən başlanğıcdan ümumi bir magistrat yol ilə hərəkət etmişdir”¹⁵. V.V.Yevsyukov kainatın varlığın ilk ünsürü anlayışını yunan, hind, Misir və başqa mədəniyyətlərdə nəzərdən keçirir və qeyd edir ki, əksərən qədim mədəniyyətlərdə dörd əsas ünsür fərqləndirilirdi. Bu, od, hava, su və torpaqdır. Bu zaman o göstərir ki, *bu ilk ünsürlər arasında “su və torpağa ən qədim və universal ünsürlər kimi baxılmalıdır, çünki mifoloji mənzərə ümumiləşdirilmədən ibarət olsa da, bununla belə, konkretliklə doludur, maksimal şəkildə əşyavi və hisslərlə qavranan obrazlardan formalaşır”*¹⁶. Bir çox xalqların mifologiyası üçün V.V.Yevsyukovun qeyd etdiyi daha bir ümumi element dünya haqqında kosmoloji təsəvvürlərin müxtəlifliyidir: “*Üç əsas dünya var... Bunlar tanrıların yaşadığı göylərdir; insanların məskəni olan yer və hər cür cinlərin və pis ruhların yaşadığı yeraltı dünyadır*”¹⁷.

Alimlər miflər və dini mətnlərin eyni elementlərini bəzən mədəniyyət elementlərinin diffuzluğu ilə, ümumiyyətlə isə “kollektiv

---

¹⁴ Хук, С.Г. Мифология ближнего Востока / С.Г.Хук.–Москва: Наука, –1991. – с.110.

¹⁵ Евсюков, В.В. Мифы о вселенной/ В.В.Евсюков.– Новосибирск: Наука, – 1988. – с.5.

¹⁶ Yənə orada – с.18.

¹⁷ Yənə orada – с.109.

təzahürlərin şüursuz xarakteri"¹⁸ ilə izah edirlərsə, miflərdəki fərqləri də yekdilliklə təbii şərait və landşaft xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirirlər. Müxtəlif xalqlar üçün ətraf mühit faktları eyni deyildir. Köçəri, əkinçi, ovçu və balıqçının dünyası bir-birindən gerçəkliyin variativliyi ilə fərqlənir. Bu isə, ilk növbədə, onu göstərir ki, ayrılıqda götürülmüş bir dilin verballaşma prosesi universal mənənin bir çox dillərdə mövcud olan müxtəlif assosiativ sırası ilə fərqlənir. Bu fakt dilin təkrar nominasiya vahidləri, sinonim cərgəsi və məcazların nəzərdən keçirilməsi zamanı izlənilir. A.Vejbitskaya koqnitivistkaya "açar söz"¹⁹ anlayışı gətirir və belə bir fikir bildirir: "Rus dilində *душа* və ya *судьба* kimi açar sözlər yun kələfində tapa bildiyimiz boş uca bənzəyir, onu cəkdikcə, ola bilər ki, yalnız sözlərdə deyil, həmçinin geniş yayılmış birləşmələrdə, atalar sözləri və s.-də təcəssüm olunmuş göstərişlərin, dəyərlərin, gözləntilərin dolaşmış bütöv bir kələfini açmaq imkanımız olsun"²⁰. Rus və Azərbaycan dillərində bəzi tərcümə paralellərini müq. et: *душа* – *ruh*, *ни души* – *heç kim*, *по душе* – *ürəyimcədir, ürəyincədir*, *в душе застал* – *ürəyimə girib*, *душа ушла в пятки* – *ürəyim düşdü*, *дух захватило* – *ürəyim qordu*, *душу воротит* – *ürəyimi bulandırdı*, *когда душа горит, искры из рта вылетают* – *ürək yananda qığılcımlar ağızdan çıxar*, *предан душой и телом* – *ürəkdən xidmət etmək*, *сاديq olmaq*, *положить душу за кого-то* – *ürəkdən səy göstərmək*, *радостно на душе* – *sevinc dolu ürəklə*, *не по душе* – *ürəyincə olmamaq*, *ürəyinə yatmataq*, *вложить душу в дело* – *ürəklə işləmək*, *от всей души* – *ürəkdən*, *без души* (неохотно) – *ürəksiz* (həvəssiz), *в глубине души* – *ürəyinin dərin guşəsində*, *излить душу* – *ürəyini boşaltmaq*.

Real semantik əlamətlərə əsaslanan *açar sözlər* konkret xalqın dilində kateqorizasiyanı, konseptlərin formalaşmasını nəzərdə tutur. Bir xalqın nümayəndələri çərçivəsində ünsiyyət vasitəsi olaraq dil

¹⁸ Леви-Стросс, К. Структурная антропология / К. Леви-Стросс. – Москва: Эксмо-пресс, – 2001. – с.14.

¹⁹ Вежбицкая, А. Семантика, культура и познание: общечеловеческие понятия в культуроспецифичных контекстах // Теория и история экономических и социальных систем. Альманах. – Москва: – 1993. –Т.І. Вып.3.– с.204.

²⁰ Yenə orada – с.204.

həmin mədəniyyətin aspektlərini əks etdirir. Deyilənlər işığında koqnitiv dilçilikdə hamının qəbul etdiyi bir fikir aydın olur: dilin strukturu iki amildən doğur. Onların birincisi daxili amildir, yəni hər bir fərdin, dilin daşıyıcısının şüuru təfəkkürə və dilə təsir göstərir; ikinci isə zahiri amildir, yəni mədəniyyət konkret dilin bütün daşıyıcıları üçün ümumidir.

Dissertasiya işində mədəniyyətlərin bir-birinə tən olan “açar sözləri” – rus dilindəki “душа” və Azərbaycan dilindəki “ürək” konseptləri arasında paralellər aparılır. Əlbəttə, belə analiz semasioloji xarakter daşıyır və xalqın yaşadığı coğrafi şərait nəzərə alınmaqla psixoloji, antropoloji, tarixi-kulturoloji tədqiqatlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycan dilində “ürək” konsepti rus dilindəki “сердце” konsepti ilə müqayisədə daha geniş aspektə malikdir: bu, şüur, zəka, vicdan funksiyasını yerinə yetirən hisslər, duyğular, arzular “anbar”ıdır.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, dildə metaforizasiya və metonimizasiya prosesi milli təfəkkürün xüsusiyyətləri və standartını göstərir. Dissertasiyada bu fikrin təsdiqi üçün Əl-Həririnin məqamələri və Qurban Səidin “Əli və Nino” əsərindən parçalar verilmişdir. Dildə müqayisənin dayanıqlılığı faktının özü gətirilmiş paralellərin danışanlar üçün mühümlüyü və təbiiyini göstərir. Qeyd etmək vacibdir ki, metaforik məcaz modelləri universal xarakter daşıya bilirsə, metaforların məna dolğunluğunun, yəni müqayisə edilən dillərin konkret metaforlarının üst-üstə düşməsi məcburi deyildir. Belə üst-üstə düşməmə halları ətraf gerçəkliyin qavranması və dərk edilməsindəki orijinallığı əks etdirir. Əl-Həririnin məqamələrində ərəb gerçəkliyi üçün xarakterik və mühüm, koqnitiv xüsusiyyəti – qohumluq bağı, atalığı əks etdirən bir sıra metonimiya vardır. *12-ci Dəməşq məqaməsində hekayəçi şərab dükənini “üzümün bəhrəsinin iqamətgahı”²¹* adlandırır. *Qanunşünaslıq məqaməsində xurma “palma oğlu”, Nəsibi məqaməsində yemək düzülmüş masa “məclisin atası”, çörək “xəmir oğlu”, yeməkdən sonra əlləri yumaq üçün su dolu bardaq “yumanın atası”²²*, Sur məqaməsində isə at “yol

²¹ Аль-Харири. Макамы / Аль-Харири. –Москва: Наука, –1978. –с.64.

²² Аль-Харири. Макамы / Аль-Харири. –Москва: Наука, –1978. –с.86.

oğlu”²³ adlandırılır. Dissertasiyada gətirilmiş bu və digər metaforların analizi göstərir ki, semantik sahə bilavasitə koqnitiv məzmunla bağlıdır və ön plana “koqnitiv əlamət” kimi bir anlayış çıxarır. Bu anlayışda cəmiyyətin dəyər meyillərinə əsaslanan kulturoloji konsepsiyalar nəzərdə tutulur. S.Y.Nikitinaya görə, *cəmiyyətin dəyər meyilləri belə formalaşmışdır: “kollektiv mətnlər həyati təşkil edən, insanlara əsrlərlə işlənmiş formalar və ağır emotional sarsıntılar zamanı davranışını nizamlayan üsullar verirdi”*²⁴. S.Y.Nikitinin qeyd etdiyi kimi, *“dil vasitələrinin seçilməsində və mətnin başa düşülməsi proseslərində istər şüursuz mexanizmlər, istərsə də dərk edilmiş hərəkətlər iştirak edir”*²⁵. Hər bir xalqın dil mənzərəsi dil biliyinin şərhinin inikasıdır və bizi əhatə edən gerçəklik faktlarını folkloru analiz etməklə izlənə bilən təsnifidir. Bu proses folklorun bütün növərində (musiqidə, epik əsərlərdə) və xalq rəqslərində əks olunur. Beləliklə, davranışın etiketlə şərtləşdirilmiş müəyyən şablonunu, freymini, situasiya modelini nəzərdə tutan situativ şablonlar və onları müşayiət edən nitq formalaşır. Deyilənləri belə yekunlaşdırmaq olar ki, freymlər ardıcıl assosiasiyalar zənciri, həyati situasiyaların inkişafının variativliyi və müvafiq məcazlar dəstini həyata səsləyir.

“Dini konseptlər dünyanın dil mənzərəsi və xalqın mentalitetini formalaşdıran amillər kimi” adlanan III fəsildə mifoloji təfəkkürün dini dünyagörüşü ilə əvəz olunması və din amilinin dilin leksikasının formalaşmasına təsiri prosesləri analiz edilir.

Birinci bölmə “Dinlər xalqın mentallığını və dünyanın dil mənzərəsinə formalaşdıran amil kimi” adlanır. Miflər arxaik insanın mənəvi həyatının əsas elementi kimi öz mövqelərini monoteistik dinlərə verirdilər. Dinlərin formalaşması arxaik miflərin, müəllif miflərinin süjetlərində və onları əvəz etmiş daha sonrakı müxtəlif dini etiqlərdə izlənə bilən uzun bir yoldur. Bəşəriyyətin mənəvi

---

²³Yenə orada, –s.115.

²⁴ Никитина, С.Е. Языковое сознание и самосознание личности в народной культуре // Язык и личность. – Москва: Наука, –1989. – с.36.

²⁵Никитина, С.Е. Языковое сознание и самосознание личности в народной культуре // Язык и личность. – Москва: Наука, –1989. – с.36

formalaşmasının bu məntiqi zəncirini “bir çadırdan çıxdığı” qəbul olunmuş İbrahim dinləri tamamlayır. V.V.Yevsyukovun yazdığı kimi, “*Ən arxaik miflərin baş personajları vəhşi heyvanlardır, insan isə onlara münasibətdə tabe vəziyyətindədir. Dinin inkişafının xeyli sonrakı mərhələlərində isə mənzərə buna tamamilə əksdir. Vaxtilə ilahiləşdirilmiş heyvanlar arxa plana keçir, antropomorf personajlarla sıxışdırılır, yalnız ayrı-ayrı, köhnənin qalıqları olan izlər öz keçmiş rolu haqqında xatırladır*”²⁶. Aydın təsəvvürlərin olmaması və miflərin variativliyi böyük sayda allahlar və bütələrin olduğu cəmiyyətlərdə, ideyaların dağınıq dünyagörüşündə sonrakı mərhələdə dinlərin doqmatik aydın sxemlərinin meydana çıxmasına kömək etdi. Din də miflər kimi insanın əbədi problemlərini – həyatının məqsədini, onu əhatə edən sirlə dünyə ilə münasibətlərini həll etməyə xidmət edirdi. Əlbəttə, bu proses yer kürəsinin bütün guşələrində müxtəlif şəkildə baş verirdi. Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, Aralıq dənizi rayonunda antik cəmiyyətin böhranı xristianlığın inkişafına kömək etdi. İslamın meydana çıxmasını isə ərəbdilli əhalinin qəbilə-icma münasibətlərinin dağılması və sinifli cəmiyyətin yaranması ilə əlaqələndirirlər. Mesopotamiyanın çoxsaylı xalqlarının qaynar həyatı şəraitində formalaşmış yəhudi dininin meydana gəlməsinə dair fikirlər birmənalı deyildir və görünür, ona görə də yəhudilərin müqəddəs kitabı bütün kontinentlərin xalqları, irqləri, dilləri və mədəniyyətlərinə xas olan sosial-psixoloji prosesləri əks etdirirdi. Z.Kosidovskiyə görə, “*İsrail xalqı hər bir başqa xalq kimi tam təcrid olunmuş şəkildə yaşaya bilməzdi, xüsusilə ona görə ki, əhatəsində olduğu qədim, zəngin və yetkin sivilizasiyalarla müqayisədə gənc idi*”²⁷. İbrahim dinlərinin nümunəsində nəsillərin, xalqların ideal naminə bir-biri ilə necə münasibət etdiyini və əlbəttə, bu idealın öz əsas etik mahiyyətini saxlayaraq zamanda necə dəyişdiyini müşahidə etmək olar.

Koqnitiv tədqiqatlar işığında “*mədəniyyətlərin və xalqların*

---

²⁶ Евсюков, В.В. Мифы о вселенной / В.В.Евсюков.–Новосибирск: Наука, – 1988. – с.78.

²⁷ Косидовский, З. Библейские сказания / З.Косидовский. – Ростов-на-Дону: Феникс, –2000. –с.11.

abədi axında necə meydana çıxdığı və yox olduğu, lakin onların təcrübəsinin yaşadığı və sonra gələn nəsillərdə zənginləşdiyi, yeni, daha yetkin mədəniyyətlərin yaranmasında iştirak etdiyi aydın olur”²⁸. Əcdadların nəsilləri və sonrakı nəsillər arasında mühüm düşüncə, əfsanə, adət və ənənə, dini təsəvvür bağları həmişə qalır. Köhnə ənənələr bir anda itirilmir, onlar zamanın, təcrübənin sınağına məruz qalır. Bəzi hallarda onlar yenidən canlanır, bəzən formaca dəyişir və yeni həyat tərzinə uyğunlaşır, bəzi yerlərdə isə təbii yolla aradan qaldırılır. Beləcə yeni postulatlar və şablonlar formalaşır, xalqın mədəniyyətinin və onun dilinin ayrılmaz hissəsinə çevrilən ənənələr yaranır. Dildə yeni anlayışın meydana çıxması prosesi əks olunur: dil mənzərəsi bütün dili əhatə edir, yəni burada yalnız dilin özünün vahidləri, sistem vahidləri haqqında danışmaq lazım gəlmir, həm də “nitq vahidləri”ni “zəbt etmək” lazımdır. Nitq vahidləri kimi bu halda yalnız ayrı-ayrı sözləmlər deyil, həm də situasiyaya uyğun olaraq canlandırılan mətnlər başa düşülür. Bu, ilk növbədə, dini mətnlər, sonra atalar sözləri, zərbi-məsəllər, xalq kəlamları, dil və təfəkkürün konseptual əsasını təşkil edən, dil daşıyıcılarının kollektiv idrakının koqnitiv fəaliyyətinin nəticələrini əks etdirən universal konseptləridir. Alimlərn fikrincə, belə tədqiqatlar aparılmışdır, aparılacaqdır və bizə Z.Kosidovskinin mövqeyi yaxındır. Z.Kosidovski belə tədqiqatların mahiyyətini, məqsədini onunla izah edir ki, o, *“ibtidai instinktlərin buxovuna baxmadan irəli, gələcəyin aydın üfüqlərinə gedən” bir insan axtarırdı. Mənim öz kitablarımda qoyduğum məsələ də onun dövrlər və yüzilliklərdən keçmiş əzablı yolunu izləməkdir. Mənə elə gəlir ki, bəşər övladının mağara məişətindən atomun kəşfi və Kosmosun fəthinə qədər irəliləyişindən daha maraqlı epopeya yoxdur. O, minlərlə tel ilə bir çox xalqların mədəniyyətlərinə işləyir, onun təsiri altında nəsillərin təsəvvürləri, dil və adətlər formalaşmışdır*”²⁹.

Bir neçə əsr keçdikdən sonra bu regionda yenidən dünya

---

²⁸Косидовский, З. Библейские сказания / З.Косидовский. – Ростов-на-Дону: Феникс, –2000. –с.25.

²⁹Косидовский, З. Библейские сказания / З.Косидовский. – Ростов-на-Дону: Феникс, –2000. – с.4.

xalqlarının dil mənzərəsini dəyişdirmiş hadisələr cərəyan edir: yeni məsih – dünyaya insan həyatının yeni şərhini, qədim həqiqətlərinin yeni təqdimatını gətirmiş İsa peyğəmbər peyda olur. Əlbəttə, hər yeni fikir kimi, onun nitqi və nəsihətləri insanlara köhnə həqiqətlərin yeni dərk etmək yolunu öyrədəcək, yenidən artan spiral üzrə Adəmin törəmələrinin köhnə problemlərinin fərqli həlli təqdim ediləcəkdir. Yenidən müxtəlif dünyagörüşlərinin qarşılıqlı münasibəti prosesi yüksək mədəniyyətli sivilizasiyaların bünövrəsini təşkil edəcək, çox böyük sayda yeni mədəni-spesifik konseptlər, nitq aktları doğuracaqdır. Dünya xalqlarının dilləri, mənəvi-etik təsəvvürləri, vahid konfessional sistemi ilə birləşdirən monoteistik dinlər hesabına zənginləşəcəkdir. Zaman göstərəcəkdir ki, konfessional bağlar etnik və milli bağlardan daha möhkəmdir.

Bir neçə əsr keçəcək və yenidən qədim mədəniyyətlərin kəsişməsində və iki monoteistik dinin ağışında üçüncüsü – İslam meydana gələcəkdir. İslam böyük bir məkanı fəth edəcək, müsəlman mədəniyyəti onu doğurmuş etnosun sərhədlərindən çox-çox kənara çıxacaq, ona etiqad edən xalqların yolları, təfəkkür tərzini, həyatı və inkişafını müəyyənləşdirəcəkdir. İslamın inkişaf tarixinin tədqiqi bəşər tarixinin mühüm hissəsidir və onlarla xalqın mədəniyyət tarixini başa düşməyə imkan verəcəkdir. Yenidən köhnə həqiqət yeni şərhə meydana çıxacaq, lakin həmişəki kimi, regionların, mədəniyyətlərin, yeni dinə etiqad edən xalqların tərəqqisi üçün zəruri olan yeni dini postulatlar yaranacaqdır. Fikrimizcə, müqəddəs Quranın 96-cı surəsini başlayan və İslam peyğəmbərinin peyğəmbərlik fəaliyyətinin başlanğıcını qoymuş, yeni dinin mahiyyətini ifadə edən və hər bir müsəlmana tanış olan kəlam səciyyəvidir: “Oxu!”. İslam öz tərəfdarlarından elm, yazı öyrənməyi tələb edir. Quranın ən başlıca vəzifəsi ondan ibarətdir ki, o, Məhəmməddən əvvəlki peyğəmbərlərin – İsa, Musa, Süleyman, İbrahim və başqalarının peyğəmbərlik missiyasını qəbul edir və təsdiqləyir. Bu isə o deməkdir ki, İslama bir din kimi tolerantlıq göstərişi verilmişdir.

İkinci bölmə “Bağ” konsepti dində və miflərdə dünyanı anlamının formalaşmasının əsas amili kimi” adlanır. Bu bölmədə insan həyatının bir çox tərəflərini əhatə edən “bağ” konsepti araşdırılır.

Ümumi konseptual nüvə olduğu zaman bütün dillərdə bu konseptin hər mədəniyyət çərçivəsində öz konseptual xüsusiyyətləri mövcuddur. İlk növbədə, bu konsept “törəmə aktı” kimi başa düşülür və ümumiyyətlə, insanın sosial-bioloji varlığının başlanğıcına, əcdadların, ulu əcdadın silsiləsi şəklində dərk edilir. Bu məsələlər miflərdə əsas idi, lakin onlar dünyanın dini dərkinin də əsası idi. Miflərdə ulu əcdad rolunda bitkilər, ağaclar, heyvanlar, quşlar, daşlar və gil çıxış edirdisə, sonralar İbrahim dinləri mövqeyindən insan Vahid yaradanın vücuda gətirdiyi varlıq elan edildi. Bəşər övladının ağaca, əcdadların genetik şəcərəsinin gövdə və ya kökə, sonrakı nəsillərin isə budaqlara bənzədilməsi, demək olar ki, bütün dillərdə vardır. Bununla bağlı əvvəlcə ümumi köklərə malik İbrahim dinləri və konseptlərdən öncəki baxışları nəzərdən keçirmək məntiqli olardı.

Zərdüştin təbliğ etdiyi nəzəriyyədə təkallahlılığın xüsusi növü – vahid allaha, məkan və zamanda müstəqil şəkildə mövcud olan antaqonistik qüvvənin qarşı qoyulduğu Hürmüzdü qəbul edən monoteistik dualizm bəyan edilirdi. Vətəni müasir Azərbaycanın ərazisi (cənubi və şimali Azərbaycan nəzərdə tutulur) hesab edilən “Avesta”ya görə, ilk insan cütü torpaqdan yaranmışdır. Məsələn, müasir Azərbaycan dilində insanın bitkidən “cücərdiyi” ilə bağlı qədim baxışları əks etdirən böyük sayda sabit ifadələr vardır: *nəsilli-köklü olmaq, kök salmaq, kökü kəsilmək, kökünü kəsmək, işin kökü, Ağaç meyvəsi ilə tanınar.*

Rus dilində *древо жизни* “həyat ağacı” (mövcudluğun özünü bildirir), *генеалогическое древо* “genealoji ağac” (nəslin tarixinin şaxələnməmiş ağac şəklində təsviri), *родословное дерево* “nəsil şəcərəsi” (*генеалогическое древо* ifadəs ilə eyni mənaya malikdir) ifadələri vardır.

Ərəb mədəniyyəti kontekstində, poeziyada, ərəb dilinin təkrar nominasiya vahidlərinin tərkibində də “bağ” konseptinin sferasını təşkil edən kök, zoğ, budaq, meyvə kimi bitki elementləri bildirən sözlər işlədilir. Məsələn, bütün müsəlman xalqlarına çox böyük təsir göstərmiş ərəb dilində elə “bağ” konseptinin sferasına daxil olan *irq-as - sara* ifadəsi vardır. Ərəb dilində o, başlanğıcda 1) kök, ana kök, 2) bitki, zoğ, 3) kökün şaxəsinin damarı mənaları bildirirdi. Sonralar bu konsept genealogiya bildirən sabit söz birləşməsinə çevrildi.

Ərəbşünaslar qeyd edirlər ki, *irq-as-sara*³⁰ ifadəsi ərəb dilində başqa assosiasiyalar da yaradır və onun semantikasi başqa dillərdə olduğundan xeyli genişdir. O yalnız şumer-akkad və Bibliya motivlərini əks etdirmir, həm də daha bir mənaya malikdir. *İrq-as-sara* ifadəsi: 1) rütubət, 2) yaş torpaq, 3) yeraltı sularla suvarılan torpaq, 5) yerin tək mənaları ilə assosiasiya olunur. Alimlər hesab edirlər ki, bu təsəvvürlər torpaq haqqında dörd ünsürü doğuran, bütün canlıların ulu nənəsi kimi anlayışlara gedib çıxır.

“Dinlərin vahid etikası” *bölməsində* aşağıdakı ideyaları əhatə edə bilən dini postulatların mahiyyəti nəzərdən keçirilir: əməyə, təhsilə meyilli olan, xeyirxah və çalışqan olan, zəifə və xəstəyə böyük şəfqətlə yanaşan, özü kimilərə təşəxxüslü və təkəbbürlü olmayan, fədakarlığa hazır olan hər kəs hörmətə layiqdir və deməli, cəmiyyətin və Allahın onun üzərinə qoyduğu vəzifəni yerinə yetirir. İnsan bu qaydalara əməl edirsə, o halda onun əməllərinin nəticələri də müsbət olacaqdır. Mesopotamiya mədəniyyətini araşdıran Z.Kosidovski Babilistan çarı Hammurapinin, tədqiqatçıların hesab etdiyi kimi, Tövrətin bəzi müddəaları üçün mənbə olmuş qanunlar kodeksini nümunə göstərir. Ona qədər isə Qədim Misir fironlarının 18-19-cu sülaləsinin hakimiyyət dövrünün “Heraklepol çarının öz oğlu Merikaraya nəsihəti” adlanan təlimatı İbrahim dinlərinin verdiyi nəsiyyətlərlə ilə son dərəcədə oxşardır :

... *Müdrək adamı aldatmırlar...*

... *Atalarının, əcdadlarının yolu ilə get. Müdrəklik biliklə yaranır.*

Bax – onların sözləri yaddaşlara həkk olunur.

... *Kağızlarını aç, hikmətli kəlamlara əməl et; kim öyrənərsə, bacarıqlı olar.*

... *Kinli olma, xeyirxah ol.*³¹

Dünyanın bir çox dillərindəki atalar sözləri və zərbi-məsəllər sanki çox qədim həqiqətlərin izləridir, onlarda vahid dünya düzəninə

---

³⁰ Очерки истории арабской культуры V-XV вв. М., Главная редакция восточной литературы издательства «наука», 87с.

³¹ Священное писание, смысловой перевод, Таурата, Книги Пророков, Забура и Инжила / –Атаскадеро: Изд-во Стамбул, – 2005.

əsas postulatları ehtiva olunur. Bu isə o deməkdir ki, bəşər cəmiyyətinin həyatı zaman və məkanda universal mənəvi-etik bağlarla müəyyənləşdirilir və istiqamətləndirilir.

Dördüncü bölmədə İbrahim dinləri araşdırılır. İbrahim dinlərinə aid mətnlərin müqayisəli analizi insan təfəkkürünün universallığını, dünyanı dərk etmə vəhdətini və stereotiplərini, konfessiyaların təmsilçilərinin dil və mədəniyyətdə əks olunmuş əlamətdar davranış şablonlarını izləməyə imkan verir. Burada xalqların vahid ümumbəşəri etikasının mövcudluğunu təsdiq edən mental təfəkkürünün vahid nüvəsini və onların dünyaya baxışının kateqorizasiyasını təşkil edən Bibliya və Qurandan sitatlar gətirilmişdir. Müq.ət:

Möminlərə mərhəmət haqqında:

Xristianlıqda: *«Diləyin, sizə veriləcək, axtarın, tapacaqsınız, qapını döyün və sizə acılacaq. Çunki hər diləyən alar, axtaran tapar, qapı döyəmə açarlar»*³²

İslamda: 272 (269)» *Allah istədiyi şəxsə hikmət [elm, mərifət, müdriklik] bəxş edər. Kimə hikmət bəxş edilmişsə, ona çoxlu xeyir [əbədi səadət] verilmişdir. Bunu ancaq ağıllı adamlar dərk edirlər!»*

Yəhudi dinində: *«Kimlər məni sevirsə, mən [də] onları sevirəm; Kimlər məni axtarırsa, tapır»*³³

Allahın məxluqunun müdrikliyi haqqında:

Yəhudi dinində: *«Ey tənbel, qarışqalara diqqət yetir, onların həyatından ibrət götür və müdrik ol!»*³⁴ *«Hikmətlilər şərafəti irs alacaq, axmağın nəsibi şərafətsizlik olacaq»*³⁵,

Xristianlıqda: *«.ilan kimi müdrik və göyərçin kimi məsum olun»*³⁶

İslamda: 70 (68) *«Rəbbin bal arısına belə vəh [təlqin] etdi: «Dağlarda, ağaclarda və insanların qurduğu yerlərdə [evlərin*

---

³² Коран / Перевод И.Ю.Крачковского. – Москва: СП ИКПА -1991, 512с

³³Священное писание, смысловой перевод, Таурата, Книги Пророков, Забура и Инжила / –Атаскадеро: Изд-во Стамбул, – 2005-946 с.

³⁴ Священное писание, там же 616 с

³⁵ Священное писание, там же 616с

³⁶ Священное писание, смысловой перевод, Таурата, Книги Пророков, Забура и Инжила / –Атаскадеро: Изд-во Стамбул, – 2005-950 с.

damında, üzümlüklərdə] özünə yuva tik;

71 (69) *Sonra bütün meyvələrdən ye və Rəbbinin sənə göstərdiyi yolla rahat, asanlıqla get!*". *O arıların qarınlarından insanlar üçün şəfa olan müxtəlif rəngli [ağ, sarı, qırmızı] bal çıxar. Şübhəsiz ki, bunda da düşünüb dərk edənlər üçün bir ibrət vardır!*»³⁷

Tanrı – hər şeyi bilən və hər şeyi gören haqqında:

Xristianlıqda... «*Elə örtülü bir şey yoxdur ki, aşkara çıxmayacaq və elə gizli bir şey yoxdur ki, bilinməyəcək*»³⁸ İslamda: 77 (75) «*Göylərdə və yerdə [heç kəsin bilmədiyini] elə bir gizli şey yoxdur ki, açıq-aydın kitabda olmasın!*»³⁹ 41 (38) «*Ey Rəbbimiz! Sən bizim gizli saxladığımız və aşkar etdiyimiz hər şeyi [bütün gizli və aşkar əməllərimizi] bilirsən*»⁴⁰;

19 (19) «*Allah sizin gizli saxladığınız və aşkar etdiyiniz hər şeyi [ürəyinizdə olanları, bütün gizli və aşkar əməllərinizi] bilir!*»⁴¹, Yəhudi dinində: «*Axi insanların yolları Rəbbin gözü qarşısındadır və O onların hər addımını izləyir*»⁴².

İbrahim dinlərinin mənəvi göstərişi budur, və ümumbəşəri nəsihət və etika da belədir.

III fəslin *sonuncu bölməsi* “İnterpretasiya dünyanı dərk etmə vasitəsi və təcrübənin verbalizasiyası kimi” adlanır. Bu bölmədə insan interpretasiyanının dillərdə və təfəkkürdə yaratdığı differensial əlamətlər və ulu əcdad kimi xalqların daşa sitayışı araşdırılır. Daşa sitayışı bir çox xalqlarda izləmək mümkündür, monoteistik dinlərdən əvvəl, bütperəstlik mövcud idi və ayrılıqda götürülmüş bir xalqın müasir mədəniyyətinin kökündə yalnız dini deyil, həm də bütperəstlik elementləri vardır. Bu, təbiidir, çünki xalqın mədəniyyətini hərəkətə gətirən onun mental yaddaşdır, bu yaddaşda xalqın öz dini və etnik praktikası, ideallar sistemi öz əksini tapır. Qədim dövrdən bu günədək müxtəlif dini təsəvvürlərin əlamətlərin özündə cəmləyən

---

³⁷ 37Коран / Перевод И.Ю.Крачковского. –Москва:СП ИКПА -199,226с.

³⁸ Священное писание, там же 953с.

³⁹ Коран/ Перевод И.Ю.Крачковского, там же 317с.

⁴⁰ Коран, там же 215с.

⁴¹ Коран, там же 222с.

⁴² Священное писание, там же 515с.

amil, şübhəsiz ki, dildir . Təfəkkürdə yaranan dəyişikliklər, dildə əksini taparaq, baza anlayışı – konsepti formalaşdırır. *M.Seyidova görə*⁴³, hətta müsəlman zəvvarlığının mərkəzi Kəbə belə, bu günkü görkəmində ərəblərin əvvəlki inamının elementini – müqəddəs ibadətgahın divarına qoyulmuş qara daşı saxlamışdır. Təsadüfi deyildir ki, dağlar, qayalar, sıldırımlar bir çox müasir xalqlarda müqayisə obyektidir. Yunan allahları Olimp dağında yaşayırdılar, Zevsi “Olimpiyaçı” adlandırırlar, “təmkin”, “vüqar” mənasında “olimpiya arxayınlığı” ifadəsi vardır. Roma allahları da (Roma panteonu) təpəlikdə “yaşayırdılar”. İbrahim dinləri kontekstində, xüsusilə yəhudilikdə dağların müqəddəsliyi motivlərini izləmək olar:

*«Musa Sinay dağına, Uca Tanrıya həsr olunmuş dağa gəldi. Birdən Rəbbin mələyi ona bir kol arasından od-alov içərisində göründü»*⁴⁴; *«Rəbb Sina dağı üzərinə endi və Musanı dağın başına çağırırdı»*⁴⁵.

Xristianlıqda da böyük rol oynayan amil vardır: Məsihin Dağ nəsihəti. Müasir dünyada həmin dağ xristianların ziyarət yeridir və “Xoşbəxtlik dağı” adlanır. Müq. et: *«İsa izdihamı görüb dağa çıxdı. Oturan kimi şagirdləri Onun yanına gəldi. İsa danışmağa başlayıb onları öyrədərək dedi ...»*⁴⁶.

Azərbaycan ənənəsi kontekstində dağlar çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Burada da, əlbəttə, dini amil az rol oynamır. İslam peyğəmbəri Məhəmməd fikirləşmək və ibadət etmək üçün, düşüncələr üçün tənha Məkkə yaxınlığındakı Hira dağına çəkilmişdi. Oradaca onun yanına ilk dəfə Bir Kimsə gəldi. Müqəddəs Quranda aşağıdakı mətndə Qiyamət gününün əlamətləri haqqında danışılır: insanların təsəvvüründə hərəkətsiz, möhkəm dağlar hərəkətə gələcəklər. Keçmişin və gələcəyin insanı üçün daha dəhşətli və vahiməli mənzərə ola bilməz:

7 (7 « Rəbbin əzabı [Ya Peyğəmbər] mütləq vaqə olacaqdır!

---

⁴³ Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları / Bakı: Yazıçı, -1983,s.

⁴⁴ Священное писание, смысловой перевод Таурата, Книги Пророков, Забура и Инжила / Атаскадероб Ид-во Станбул, - 2005, с60

⁴⁵ Священное писание, там же, с.76

⁴⁶ Священное писание, там же, с942

8 (8) *Onu heç kəs dəf edə bilməz!*
9 (9) *O gün göy hərəkətə gəlib fırlanacaq [çalxalanacaq],*
10(10) *Dağlar yerindən qopub [havada toz kimi] oynayacaqdır».*⁴⁷

Azərbaycan dilində *dağ* sözündən əmələ gəlmiş idiomların və törəmə sözlərin sayı rus, alman və ya ərəb dillərindən xeyli çoxdur. Bunu qədim dövrlərdə köçəri türk etnosunun həyat tərzini, məişəti və əmək fəaliyyətinin xüsusiyyətləri ilə izah etmək olar.

Əlbəttə, bir çox müasir mədəniyyətlərin kökləri köçəri ənənələrinə gedib çıxır və köçərilər öz həyat tərzini ilə bağlı olan sosial-mədəni xarakteristikalara malik idi.

Müasir Azərbaycanın ərazisində yaşamış oğuz tayfaları əlverişli coğrafi mövqə səbəbindən heyvandarlıqla məşğul olurdular. Yayda dağ yamaclarını otlaq, yaylaq kimi istifadə edən, qışda isə dağ ətəklərinə, düzən ərazilərə enən köçəri oğuzların yaşadığı regionun şəraiti xırda mal-qara yetişdirilməsi üçün ideal idi. Elə ona görə də türk dillərində dağ anlayışı ilə bağlı çoxlu sayda ifadələr vardır: *dağı dağ üstünə qoymaq, dağlara düşmək, dağ basmaq, dağ-daş, dağa-daşa düşmək, dağa-daşa salmaq, dağa dönmək, dağ kimi dalında durmaq, dağ boyda.*

Zəngin olmasada bu mənzərəni rus dilində görmək olar: *дела и дум в гору* (işlər yaxşı gedir), *дела и дум под гору* (işlər pis gedir), *с гору* (çox böyük bir şey haqqında), *гора родила мышь* (məyusluq), *гора дел* (çox iş), *горы своротить* (çox şey etmək), *как гора с плеч* (yüngüllük hiss etmək), *нур горой* (bol yemək-içmək), *стоять за кого-то горой* (bütün gücü ilə müdafiə etmək), *не за горами* (tezliklə olacaq bir şey haqqında).

Oğuzların məşğul olduğu köçərilik ərəb tayfalarından tam fərqlənirdi: coğrafi mövqə və ona uyğun iqlim öz təsirini göstərir, ona görə də həm prioritetlər, həm də dəyərlər dəyişirdi və əlbəttə, bütün bunlar etnosun dünyanın dil mənzərəsini əks etdirən dilində özünü göstərirdi. Ərəb mədəniyyətinin tədqiqatçıları qeyd edirlər ki, Ərəbistanı həmişə köçəri bədəvilər və onların həyatının vacib tərkib hissəsi olan dəvələr və səhra çarlığı kimi dərk edirdilər.

---

⁴⁷ Коран / Перевод И.Ю.Крачковского. – Москва : СП ИКПА – 1991, 430с

IV fəsil “Dillərarası kommunikasiya problemi koqnitiv dilçilik nöqteyi-nəzərindən” adlanır.

Dini kontekstlərin tərcüməsi probleminə həsr olunmuş *birinci bölmədə* koqnitiv dilçilik çərçivəsində məna qazanan analiz istiqamətlərindən biri – leksikanın semantik sahələr üzrə analizi istiqaməti araşdırılır. Bu isə o deməkdir ki, semantik sahə anlayışı “anlam” anlayışını aktuallaşdırır. Semantik sahənin analizi psixoloji, antropoloji və tarixi-kulturoloji aspektlərin birləşdirilməsini, yəni koqnitiv yanaşma nəzərdə tutur. Beləliklə, semantik sahədən bəhs edərkən leksik mənada müəyyən adla adlandırılmış əşyanın tipləşdirilmiş mənası kimi və fərdin şüurunda ümumiləşdirilmiş obraz kimi təsəvvür edilən denotatı nəzərə almaq lazımdır. Sıqifikat isə bu adla birləşmiş əşyaların mühüm əlamətlərinin məcmusu kimi təsəvvür edilir. Yuxarıda göstəriləyi kimi, dilin semantik sahəsinin analizi bilavasitə koqnitiv məzmunla bağlıdır, çünki xalqın kollektiv təfəkküründə mətnlərin tərcüməsi zamanı müəyyən mütləq problemlər, bəzən isə ciddi problemlər yaradan müxtəlif assosiasiyaları üzə çıxarır. L.Vitqenşteinin mövqeyi birinci plana insan fəaliyyətini, təcrübəsini əks etdirən və məhz dil vasitəsilə üzə çıxarılan “dilxarici situasiya”nı çəkir. “Estralinqvistik” amil, fon informasiyası adı ilə sonralar tərcüməçilər L.Vitqenşteynin araşdırmış olduğu “dilxarici” situasiyalar problemini adlandıracaqlar. Dilxarici situasiyanı təşkil edən elementlər dillərarası fərqlərə gətirib çıxarır və “dünyanın mənzərəsi” nin hər bir dildə təsbit edilmə orijinallığı ilə izah olunur.

Tərcümə prosesi idiomlar və frazeologizmlərdə mədəniyyət nöqteyi-nəzərindən təbii olan fərqləri üzə çıxarır. Frazeologizmlərin əsasında duran müxtəlif metaforizasiya çox vaxt təbii proses kimi, leksik mənanın fərqi isə qeyri-adi bir şey kimi qəbul edilir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, məhz leksik vahidlərin semantik sahəsi fərqləndirici amildir. Semantik vahidlərin fərqliliyindən bəhs edərkən fon informasiyası nəzərdən keçirilir və denotat, sıqifikat və konnotasiya, yəni sözə verilən əlavə ekspressiya, yaxud modallıq şərh edilir. Konnotasiya nöqteyi-nəzərindən dilin leksik tərkibini üç qrupa bölmək olar. Bu, çaları olmayan neytral leksikadır. Modal, yaxud konnotasiyalı mənalara malik sözlərin ya müsbət, ya da mənfi çaları olur, çünki neytrallıq münasibətin ifadəsi kimi qiymətləndirilə

bilməz. Mövqə, münasibət varsa, deməli, ekspressiya vardır. Tərcümə prosesi üçün bu, çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Məsələ ondadır ki, dillərdə leksemin signifikat və denotativin üst-üstə düşməsi konnotasiyaların mütləq üst-üstə düşməsi mənasına gəlmir. Konnotasiyalar tamamilə başqa-başqa ola bilər. Bu isə tərcümənin adekvatlığını şübhə altına ala bilər. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, mətnin implisit informasiyası konnotasiyaların köməyi ilə verilir. İmplicit informasiya tərcüməçinin interpretasiyasına məruz qaldığından bu, bir sıra problemlər yaradır. Yuxarıda xatırladığımız fon informasiyası implisit olduğu üçün leksik və frazeoloji vahidlər vasitəsilə ifadə edilir.

Mətni düzgün başa düşmək əksər hallarda onu müşayiət edən fon informasiyasını bilmək deməkdir. Belə təəssürat yarana bilər ki, çətinlikləri mücərrəd təzahürlərin tərcüməsi yaradır, əslində isə məişət və gündəlik həyatı təsvir edən mətnləri tərcümə etmək daha çətin olur. Məhz belə kontekstlər milli koloritlə zəngin olur və etnoqrafik informasiya ehtiva edir. Ailə münasibətləri, nəsillərin qarşılıqlı münasibətləri, milli mətbəx, gigiyena məsələləri, uşaqların tərbiyəsi problemləri – bütün bunlar milli mədəniyyəti, insan şablonunu formalaşdıran, konkret xalqın etik qaydalarını nizamlayan çərçivələrdir və çox spesifik ola bilər. Müasir dilçilik, koqnitiv dilçilik cəmiyyətin inkişafının bu amillərini – etnosun fərdi dil mənzərəsinin yaranma səbəbləri və sonrakı inkişafını nəzərə alır. Gerçək reallıq və insanlar arasında milli dil prizması və semantik reallıq durur. Fikrimizcə, bu sahədə tədqiqatlar həm diaxronik, həm də sinxronik aspektlərdə aparılmalıdır. Keçmiş yüzilliklərə aid əsərlərin qəhrəmanları insanların müasir nəsilləri kimi çıxış edə bilməz. Beləliklə, mətnlərin tərcüməsi zamanı zaman-məkan amili, yəni diaxronik yanaşma əsasdır. Yeni sözlər, qavramanın dəyişməsi prosesində dəyişmiş arxetiplər – bütün bunlar yeni nitq aktları və kombinasiyaların yaranmasına kömək edən yeni qatları yaradan elementlərdir. Deməli, mətn sadəcə müəyyən, düzgün ardıcılıqda müvafiq qrammatik uzlaşmalarla işlənmiş sözlər və kombinasiyalar deyil, ilk növbədə, zaman və məkan reallıqlarının ümumi ideyası ilə bağlanmış cümlələrin məntiqli şəkildə düzülmüş zənciridir. Tərcümə zamanı kontekstin sözlər və frazeoloji vahidlərin obrazlı

qavranmasını nəzərdə tutan daxili məzmununa böyük əhəmiyyət verilir. Əlbəttə, daxili məzmun öz kökləri ilə etimologiyaya gedib çıxır və kulturoloji informasiya ehtiva edir, tərcümə isə, ilk növbədə, leksik məna və üslubi xüsusiyyətlərin çatdırılmasını nəzərdə tutur.

Dini mətnlərin tərcüməsi prosesi müəyyən spesifikaya malikdir. “Bibliya”, “Əhdi-cədid” və “Quran”ın mətnləri yekcins deyildir, müxtəlif şəraitlərdə və müxtəlif vaxtlarda yazılmış parçalardan ibarətdir. Dini mətnlərin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar aforistik xarakter daşıyır. Aforistiklik isə şəraitdən asılı olaraq dini mətnlərin interpretasiyasına imkan verir. “Quran”ın tərcüməçisi V.M.Poroxova, təxminən, bu mövqenin tərəfdarıdır. Əlbəttə, V.M.Poroxovanın özünün hesab etdiyi kimi, “Quran”ın müxtəlif vaxtlarda başqa dillərə tərcüməsinin dəqiqliyindən danışmaq düzgün olmadığı kimi, onun ərəb dilindən VII əsrdə tərcümələri və müasir tərcümələrinin identikliyi barədə də danışmaq yanlış olardı.

Yuxarıda deyilənləri təsdiq etmək üçün “Əl-Fatihə” surəsinin alman dilinə tərcüməsinə baxaq. Müqayisə orijinal mətnləyənəşi, həm də onun rus və Azərbaycan dillərinə tərcümələri ilə aparılır. Bu surə transkripsiyada (fasiləli oxuda) belə səslənir:

Bismillahi-r-rahmani-r-rahim
‘Alhamdu lillahi rabbi-l-’alamin
‘Ar-rahmani-r-rahim
Maliki yaumi-d-din
‘İyyāka na’abudu və ‘iyyāka nasta’in
İhdna-Ş-Şiraṭa-l-mustaqim
Şiraṭ-‘a-llazina ‘an’amta ‘alayhim
Ğayri-l mağzubi ‘alayhim
Valā-ž-žāllin.

Alman dilində:

«Erste Sure
Die Öffnende
Geoffenbart zu Mekka
Im Namen Allahs,
des Erbarmers, des Barmherzigen!
1 (2) *Lob sei Allah, dem Weltenherrn,*
2 (3) *dem Erbarmer, dem Barmherziger,*

- 3 (4) *dem König am Tag des Gerichts!*
 4 (5) *Die denen wir und zu dir rufen um Hilfe wir.*
 5 (6) *Leite uns den rechten Pfad,*
 6 (7) *den Pfad derer, denen gnadig bist,*
 (7) *nicht derer, denen du zürnst, und nicht der Irrenden.»*⁴⁸

Qeyd etmək lazımdır ki, fərqli elə birinci sətirdən başlanır. Məsələn, *Erste Sure* “birinci surə” deməkdir, “Quran”ın orijinalında isə belə ifadə yoxdur. Bu onu göstərir ki, “Quran”ın tərcüməçiləri özlərini kifayət qədər sərbəst hiss edir, məndən kənara çıxırlar, halbuki bu, yolverilməzdir. Orijinalda birinci sətir *Sura Fatiha al-kitab* kimi səslənir. İ.Y.Kraçkovskinin tərcüməsində o sadəcə rəqəmlə 1:1 *Открывающая Книгу*⁴⁹, V.M.Poroxovanın tərcüməsində isə *Сурат. Открывающая Аль Фатиха* (КП, 18)⁵⁰ kimi göstərilir. Z.M.Bünyadov və V.M.Məmmədəliyevin Azərbaycan dilinə etdikləri tərcümənin öz xüsusiyyətləri vardır. Məsələn: 1. *Əl-Fatihə (Kitabı açan) Surəsi. Məkkədə nazil olmuşdur, 7 ayədir.* Bu onu göstərir ki, tərcüməçilər tərcümə zamanı kitaba onların fikrincə mühüm olan məlumatlar əlavə edirlər. Məsələn, birinci ayənin Azərbaycan dilinə tərcüməsi orijinal ilə müşayiət edilir: *Bismillahir-rəhmanir-rəhim! İ. Mərhəmətli, rəhmli Allahın adı ilə!*⁵¹.

Tərcümənin bəzi başqa hissələrini də nəzərdən keçirək: *Geoffnetbar zu Mekka*. Burada *offenbaren* feili “açmaq, aşkar etmək, tapmaq” kimi tərcümə edilir. *Geoffenbart* isə “açan” mənasında feili sifətdir. Quranın surələri haqqında danışarkən Azərbaycan dilində *nazil olmaq* (yəni “düşmək”) feili işlədilir, çünki ərəb dilinin özündə *nazala* feili “yuxarıdan aşağıya düş (ürül)mək” deməkdir. *Nazala* və *offenbaren* feillərinin müqayisəsi göstərir ki, leksik mənalarına görə onlar fərqlidir. “Yuxarıdan aşağıya düş (ürül)mək” və “açıq olmaq” siqnikatları və denotatları” tamamilə fərqlidir, onlar hətta bir

⁴⁸ Der Koran /Leipzig: Verlaq Philipp Reclam jun., 1989, s.40

⁴⁹ Коран / Перевод И.Ю.Крачковского. – Москва: СП ИКПА – 1991, с.15

⁵⁰ Коран / Перевод смыслов и комментарии В.И.Пороховой. – Москва: Аль – Фуркан, - 19997, с.18

⁵¹ Qurani –Kərim /Tərcümə edən Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev.–Bakı:, Cıraq 2005 .s 34

sinonim paradigmasında da deyildir.

Bizim tədqiqatımızda Azərbaycan dili metadil funksiyası yerinə yetirir və müqayisələr Azərbaycan dilində olan *aşağı düşmək*, *aşkar olmaq*, *tapılmaq* feilləri ilə aparılır. Belə araşdırma həm semiotik, həm də onomasioloji planda mümkündür. Biz ərəb və alman feillərinin müqayisəsi edərkən söhbət semiotik araşdırmadan gedir, “yuxarıdan aşağı düşmək” və “*tapılmaq*” tipli semiotik mənaları müqayisə edərkən isə araşdırma onomastika sahəsinə keçir. İki istiqamətin birləşməsi metadildə mümkün olur, bu funksiyanı isə bizim tədqiqatımızda, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan dili yerinə yetirir. Beləliklə, *nazala* və *offenbaren* leksik mənalarına görə hətta bir sinonim cərgəsinə daxil edilə bilməyən fərqli feillərdir. Koqnitivizm nöqteyi-nəzərindən *nazala* və *offenbaren* feillərinin ciddi fərqləri vardır. *Nazala* “düş (ürül)mək” feili ərəblərdə göy haqqında, təkallahlılıq haqqında təsəvvürlərlə bağlıdır. İnsanın Allahdan ala biləcəyi bəli və yağışdan başlayaraq qeyri-maddi nemətlərə qədər hər şey “göydən düş(ürül)müşdür”. Ərəblərdən fərqli olaraq almanlar öz işgüzarlığı ilə tanınan xalqdır, insana xidmət edə bilən şeyləri axtararaq hər tərəfə baxırlar. Onları hamı pedant kimi qəbul etmişdir. Əlbəttə, bu müqayisə əsas milli cəhətə istinad edir, lakin məhz bu, koqnitiv dilçilik nöqteyi-nəzərindən arxetipləri formalaşdırır.

Nazala feilinin semantikasi implisit şəkildə, mövcud olan hər şeyin Allahdan birbaşa asılılığına işarə edir, yəni göydən nəşə düş (ürül) müşdürsə, deməli, onun nə vaxt düşürməyə özü qərar verən hansısa fəvqəltəbii, qüdrətli bir qüvvə düşürmüşdür. Alın yazısına inanmaq bəzən insan interpretasiyası ilə şişirdilən və *qismət* sözü ilə ifadə edilən həyat fəlsəfəsidir. *Offenbaren* feili implisit şəkildə həqiqi olan hər şeyin olmasını nəzərdə tutur. *Geoffnetbar* feili sifəti alman xalqının onların özünün “geştalt” (Gestalt) adlandırdığı kollektiv şüursuzuna müvafiq olaraq *offnen* feilindən əmələ gəlmişdir: *Im Namen Allahs, des Erbarmers, des Barmberzigen*.

Alman dilində *erbarmen* feili “mərhəmət oyatmaq” və ya “yazığı gölmək” mənası verir. *Barmen* feili isə “narazılıq etmək, ağlamaq”, talesiz olmaq” kimi tərcümə edilir. Burada bu feil ilkin mətnin məzmununu xristian doktrinası ilə yaxınlaşdırır: rus dilində

вызывать сочувствие, вызывать сострадание tamamilə alman *erbarmen* feilinə müvafiq gəlir. Başqa sözlə desək, insanlar – yoxsullar da, varlılar da, güclülər də, zəiflər də mərhəmətə layiq məxluqdur. Elə ona görə də insan diləyir. Müsəlmanlıqda isə *rahman* və *rahim* Allahın böyüklüyünü, onun alicənablığının hüdudsuz olduğunu göstərir, ona görə də bu epitetlər heç cür insana aid edilərək işlənilə bilməz. İnsan öz mövcudluğunda Hüdudsuz olanın sadıq qulu ola bilər. Bu, islami dünyagörüşünün əsasıdır. İslam Allahın insana mərhəmətini göstərir, lakin mərhəmət nə yazığı gəlmək, nə də acımaqdır. İslama görə, insan doğru yoldan çıxmağa bilər, o zaman həmin insana onu bağışlaya, ona yenidən doğru yola qayıtmağa fürsət verə bilən Yaradanın acıması deyil, rəhmi lazımdır. Allah öz yaratdığı bəndəsinə qarşı səbirlidir və onu da başqalarına qarşı səbirlə olmağa çağırır. Xristian dünyasının nümayəndələri də elə bunu deyirdilər.

Maraqlıdır ki, hər bir tərcümə müvafiq mədəniyyətin sabit və dayanıqlı anlayışlarını əks etdirir və mətnə izahlar tərcüməçi üçün doğma olan kulturoloji fona uyğun olaraq verilir. Beləliklə, tərcümə ilkin mətni müəyyən mənada milliləşdirir, nəticədə isə yad mədəniyyətlə tanışlıq və yaxınlaşma prosesi baş versə belə, ilkin mətnin milli koloritinin itirilməsi faktını görürük. Məsələn, alman dilində *Lob sei Allah, dem Weltenherrn* ifadəsində *Lob u lob sei* söz birləşməsi “təriflənmək” mənası verir. Ərəb dilində *hamd* sözü daha mürəkkəb və geniş mənalıdır. Onun məna palitrasına “minnətdarlıq” mənasını da daxil etmək lazımdır. Deməli, *hamd* sözünün semantikasını alman dilindəki *lob* sözünün semantikasından xeyli genişdir. Oppozisiya metodunun tətbiqindən əldə olunmuş nəticələrin göstərdiyi kimi, “*hamd*” konseptinin sferası alman dilindəki *lob* sözünün semantikasından daha mürəkkəb və incə mənalar ehtiva edir. “*Hamd*” konseptinin struktur-semantik analizi yalnız ərəb dilinin özündə deyil, həm də ərəblərin və ərəb mədəniyyətinin tarixi təsirinə məruz qalmış dillərdə də paradiqmatika və sintaqmatikanın daha geniş şəbəkəsini nəzərdə tutur. Eyni zamanda *hamd* sözü Allah ilə assosiasiya olunur: bütün struktur və semantik əlaqələr möhkəm konfiqurasiya yaradır – sabit söz birləşməsi formalaşır. *Hamd* sözü ilə Allahdan başqa kiməsə təşəkkür etmək istisna edilir. Bu,

koqnitivizm nöqteyi-nəzərindən çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Beləliklə, hətta eyni bir mətnin eyni bir dilə tərcümələri də üst-üstə düşmür. Bunun səbəblərindən biri zamanda xalqların mədəni bazasının genişlənməsidir. İkinci səbəb dini konseptlərin aktuallığıdır. Bu həm də tərcüməçilərə interpretasiya üçün geniş imkanlar açır. Xüsusi kulturoloji mühitdə yaranmış Quran ayələri tərcümə zamanı, əlbəttə, hətta İslama etiqad edən xalqlar üçün də izahlar, şərhlər tələb edir. Nümunə üçün alman dilinə *Leite uns den rechten Pfad* tərcüməsinə baxaq. Burada *leite* feilinin iki mənası vardır: “istişamətləndirmək, yönəltmək” və “rəhbərlik etmək, idarə etmək”. *Leite uns* “bizi yönəlt, bizi idarə et” kimi başa düşülür. İlk baxışda bu ifadənin orijinalı və tərcüməsi eyni mənaya malikdir, lakin həqiqətdə isə onlar ciddi şəkildə fərqlənir.

Rus dilinə edilmiş üç tərcümə də bir-birindən fərqlənir: İ.Y.Kraçkovskidə – *Веди нас по дороге прямой*, V.M.Poroxovada – *Направь прямой стязею нас*, Q.S.Sablukovda – “*Веди нас прямым путем*”⁵². Qeyd edək ki, İ.Y.Kraçkovskinin etdiyi tərcümə sadə və ayənin mətninə daha yaxındır. Burada yalnız *прямой* “düz, müstəqim” sözü məcazi mənada işlənmişdir, lakin mətn də belədir. İ.Y.Kraçkovskinin işlətdiyi *дорога* sözü yığcam şəkildə aydın gösərilmiş istiqaməti bildirir; V.M.Poroxovanın tərcümədə istifadə etdiyi *стеязя* “yol” sözü bu yolla gedənlərin şüurunun yüksək səviyyəsinə işarə edir; Q.S.Sablukovun işlətdiyi *прямой путь* “düz yol” sanki çətin və uzundur.

İhdna-Ş-Sıraçu-l-mustaqim ifadəsində *mustaqim* sözü “yanlış olmayan” mənasında işlənir, deməli, *Sıraçu-l-mustaqim*də “yanlış olmayan yol” deməkdir. Belə dərkətmə konseptuallaşmaya gətirib çıxarır: “yolundan çıxmaq”. V.M.Poroxova *vedu* feili əvəzinə çox böyük implisit informasiya daşıyan *направь* feilini işlədir. Bu o deməkdir ki, insan ilahi hökmünü dərk edə və doğru yolu seçə bilən, idarə olunan məxluqdur.

Веду və *направь* kifayət qədər fərqli fona malik feillərdir:

---

⁵² Коран, перевод Г.С.Саблукова. – Кувейт: Al Zahraafor arab mass media, - 1993,c.5

bedu passiv addımlama, insanın şüursuz iştirakı, *направь* isə “ istiqamət ver” deməkdir və sonda fərdin mövqeyi aktivləşir. V.M.Poroxova yüksək üslub seçir: *смеся* sözü gündəlik həyatda işlənir, burada isə o, tərcüməyə yüksək üslub və pafos verir. Q.S.Sablukov və İ.Y.Kraçkovskinin etdiyi tərcümələr arasında fərq böyük deyildir, bununla belə, yuxarıda deyildiyi kimi, *нумь* və *допоза* fərqli üslubi çalarlara malikdir: *нумь* sözü daha təntənəli səslənir. Azərbaycan dilinə tərcümə variantı isə Quranın mətnini tam əks etdirir: *Bizi doğru yola yönəlt.*

Nəticədə, qeyd etmək olar ki, hər bir tərcümə müəllifin subyektiv münasibətini, lakin, eyni zamanda, obyektiv amilləri – kulturoloji fonu, dövrü, kollektiv şüurun mentallıq adlandırılan kateqorizasiyasını əks etdirir. Tərcümələrdəki fərqlərə baxmayaraq, müxtəlif mədəniyyətlər və dinlərin daşıyıcıları olan xalqlar arasında hər bir xalqın milli mənəvi-mədəni dəyərlərini saxlamaqla məlumatsızlıqdan yaranmış soyuqluq və etimadsızlıq divarını yıxmağa imkan verən ümumi mədəni təmas nöqtələri yaranır.

İkinci bölmə “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun materialı əsasında “türk-oğuz” konseptinin, Qurban Səidin “Əli və Nino” əsəri üzrə “XX əsr azərbaycanlısı” konsepti və “XXI əsr azərbaycanlısı” konseptinin qarşılaşdırma yolu ilə analizi” adlanır. Bu bölmədə “türk-oğuz” konsepti və “müasir azərbaycanlı” konsepti mədəni və konfessional mənsubiyyətinə görə, məkan və etnik bağlarla bağlanmış əcdadlar və onların törəmələrinin nəsli kimi qarşılaşdırılaraq analiz edilir.

Müasir azərbaycanlı Xəzərin sahilində yaşayan, etnik mənsubiyyətinə görə türk mədəniyyətinə aid olan, dininə görə müsəlman olan, Qafqaz mədəniyyətinin bir hissəsi olan insandır. O, XXI əsrin suveren Azərbaycan Respublikasının vətəndaşdır. Azərbaycanın sosial-iqtisadi sistemini müəyyən edən parametrlər, ilk növbədə, onun karbohidrogen, neft və qazla zəngin ölkə olmasıdır. Coğrafi mövqeyinə görə, coxmillətli Qafqazın bir hissəsi olan Azərbaycanda, başqa xalqlarla və dinlərə tolerantlıq münasibətləri ən yüksək səviyyədədir, çünki Qafqaz əzəldən bir çox mədəniyyətlər və xalqların beşiyi idi və beşiyi kimi də qalır. Hesab edilir ki, azərbaycanlılar müsəlman olaraq İslamın bütün göstərişlərini yerinə

yetirməsələrdə belə, Kəlmeyi-şəhadəti mütləq bilirlər. Mədəni planda azərbaycanlı orta ixtisas sahibidir, yaxud ali təhsilli, bir xarici dil bilən, masasının üstündə Azərbaycan mədəniyyəti və etnosunun göstəricisi kimi “Dədə Qorqud” dastanı olan bir insandır. Bütün bunlar birlikdə orta statistik azərbaycanlının qidalandığı mənəvi dəyərlərin əsasını təşkil edir və başqa mədəniyyətlərin realilərini qəbul etməyə zəmin yaradır. A.Vejbitskaya yazır: “*Dil mənanın ifadə vasitəsidir*”⁵³. Bununla razılaşmamaq olmaz. Azərbaycanlıların XX əsrin əvvəlindəki həyatına baxmaq kifayətdir, bir çox şeylər – problemlər, diləklər, təfəkkür tərzii və s. təəccüb doğuracaq şəkildə XXI əsrdə eynidir.

XX əsrdə neft canlanması dövründə Azərbaycan həyatını təsvir edən “Əli və Nino” romanı XXI əsrin hadisələri və reallıqları – “Əsrin müqaviləsi”nin bağlanması və Azərbaycan mədəniyyətinin Avropa mədəniyyətinə inteqrasiyası ilə sanki əks-səda kimi səsləşir. “*Siz ölkəmizin mütərəqqi Avropayamı, yaxud mürtəcə Asiyayamı mənsub olacağına görə məsulsunuz*”, - deyər Bakı rus imperator gimnaziyasının professoru seçim təklif edir⁵⁴. Müasir azərbaycanlı da özünü Avropa dəyərlərinə qovuşmuş hiss etməyi, nümunəvi müsəlman, əzəli dəyərlərin tərəfdarı olmağı seçmək haqqına malikdir.

Romanda qaynar şəhər həyatı özünün bütün parlaq personajları və hadisələri ilə ciddi, cəfəngiyyətə bərabər epizodlarla birləşir. Eyni zamanda Əli xan atasından nəsihətlər alır və onlar müasir azərbaycanlılar üçün bu gün böyük önəm daşıyır: *Yox olmamaq üçün biz öz qədim ənənələrimizi, həyat tərzimizi qorumalıyıq...*⁵⁵.

Roman nəsilən nəslə ötürülən vətənpərvərliyi, tolerantlığı, milli irsə hörmətlə yanaşmanın dünya modelini yaratmışdı. Ona görə də bədii əsərin dilinə müraciət romanda nəinki əhvalatın konkret zamanının qavranmasının fərdi normasını vermişdir, həmçinin azərbaycanlıların epik etnik modelini canlandırmışdır.

---

⁵³ Вежбицкая А Семантика, культура и познание: Общечеловеческие понятия в культуроспецифичных контекстах //Тезисы: Теория и история экономических и социальных ссем. Альманах, - Москва: THESIS -1993.Т.1, Вып.3, -с.185 -206

⁵⁴ Саид, К. Али и Нино / К.Саид. Баку: Qanun,2010. –с.5

⁵⁵ Саид, К. Али и Нино / К.Саид. Баку: Qanun, 2010. – с.37

Milli qəhrəmanlar, ənənələrə uyğun tolerant vətənpərvərlər yetişdirən bugünkü Azərbaycan gerçəkliyi ilə səsleşən hadisələr xalqın yaşaması və tərəqqisi üçün zəruri olan mənəvi dəyərlərin varisliyindən xəbər verir. Bu gün ölkənin hər bir vətəndaşı Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri H.Ə.Əliyevin mədəni dünyada azərbaycanlıların davranış modelini müəyyənleşdirən ifadəsini yaxşı bilir: *“Hər bir insan üçün onun milli mənsubiyyəti onun qürür mənbəyidir. Mən həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam”*.

Dini, milli mənsubiyyət və azərbaycanlıların yaşadığı coğrafi ərazinin xüsusiyyətləri İslam, Asiya, Qafqaz və Avropa dəyərlərinin azərbaycanlının vahid arxetipində formalaşmış son dərəcə gözəl birləşməsini yaratmışdır. “Azərbaycanlı” konseptini XX və XXI əsrlər mövqeyindən araşdırıb, milli konsepsiya mənzərəsini, deməli, həm də Azərbaycanın sırası statistik sakininin daxili leksikonunu formalaşdıran amilləri ortaya çıxarmaq olar. Analiz göstərdiyi kimi, dini konseptlər və mifoloji əfsanələr, xalq yaradıcılığının əzəli növləri – xalça toxuculuğu və muğam, geopolitik mövqeyin reallıqları dəyişməz qalır. Dəyişikliklər a) sosial statusda, b) təhsildə, c) ailə ənənərində, d) dövlət quruluşunda müşahidə edilir.

XX əsrin əvvəlinin azərbaycanlısının sosial statusunda ailə şəcərəsi böyük rol oynayırdı. Məhz o, gələcək təhsil və iş yerini müəyyənleşdirən amil idi. Şəcərə və təhsil mütləq Azərbaycan və fars dillərini, fars klassiklərinin əsərlərini, bundan sonra isə rus və ingilis dillərini bilməyi tələb edirdi. XXI əsrdə sosial statusu müəyyənleşdirən amil təhsil, sonra müvafiq olaraq etibarlı iş yeri, yaxud peşə ixtisasıdır. Məcburi qaydada bilmək lazım olan dillər – ana dili, Azərbaycan dili və ingilis dili, ikinci dərəcəli dil – fransız və ya alman, yaxud da rus dili, ayrı-ayrı hallarda fars və ya ərəb dilləri ola bilər. Müvafiq qanunvericilik çərçivəsində hərbi xidmət məcburidir. Çoxmillətli, daimi gərginlik ocağı Qafqazın bir hissəsi kimi, Azərbaycan böyük dövlətlərin maraqlarının kəsişdiyi məkan olaraq qalır. Köhnə ənənələrdən qan intiqamı, eləcə də ailə modelinin mümkün elementi kimi poliqamiya artıq yoxdur. İqtisadiyyatda başqa dövlətlər və xalqlarla əməkdaşlığı müəyyənleşdirən mühüm amil indi neft, yalnız ondan sonra iqtisadiyyatın digər sahələridir. “Əsrin müqaviləsi”, “qara qızıl”, “neft strategiyası”, neft və qeyri-neft sektorları strateji tərəfdaşlar

ilə danışıqlarda Azərbaycan hakim dairələrinin nitq və davranış freymlərini modelləşdirən konseptlərdir.

Bu analizi yekunlaşdıraraq demək olar ki, sosial, iqtisadi və siyasi amillər dil və təfəkkürü ilə yanaşı, mədəniyyətdə formalaşdıran vektorlardandır.

“Azərbaycanlı” konseptini “Kitabi-Dədə Qorqud”dan əcdadlar və onun törəmələrinin nəsilləri kimi “türk-oğuz” konsepti ilə qarşılaşdıraq. Qorqud dövrünün türkü - döyüşçüdür. Onun konseptosferasını igid, igidlik, at, pəhləvan gücü, yürüş, müsəlman, soy, ov, şahin, ov quşları, çadır, dəvə, ziyafət, sevimli qadın, ailə və başqa bu kimi anlayışlar təşkil edir. Dini cəhətdən döyüşçü oğuzun konseptosferasına həm də totemizmin, monoteizmdən əvvəl olmuş başqa inanların elementləri ilə yanaşı, mövcud olan realilərdə daxildir. Etnik cəhətdən birinci plana ulu əcdadın qurd ilə eyniləşdirilməsi, şamanizm elementləri, qopuzun müşayiəti ilə nağıl söyləyən ozanlar, köçəri həyat tərzini və ona müvafiq köçəri heyvandarlıq çıxır. Ailə ənənəsi isə təbii eşq və qarşılıqlı hörmətə əsaslanır. Monoqamiya türk-oğuzun ailə ənənəsinin əsas cəhətidir. Bunu A.Y.Yakubovski də qeyd edir: “... *pəhləvan Dirsə xan xanımına ona görə acıqlanır ki, onların uşaqları yoxdur və bilmir ki, günah özündə, ya xanımındadır; özünə başqa xatun almaq onun heç ağına da gəlmir*”⁵⁶. Qadına münasibətdə dini konseptlərə xas olan mənəvi üstünlük yoxdur. Lakin anaya münasibət ana obrazının dini interpretasiyası ilə səsləşir: *Uruz hətta qəzəbli olanda da anasına Ana haqqı, Tanrı haqqı...deyir*⁵⁷.

Qonaqpərvərlik, şərəf kodeksi, duz-çörəyə görə minnətdarlıq türk-oğuzdan onun törəmələrinə nəsildən nəsələ ötürülən ənənələrdir. Beyrək “*Mən Qazanın nemətini cox yemişəm, bilməzsəm, gözümü tutsun*”⁵⁸ sözlərini söyləyir.

Azərbaycan dilində *çörək kəsmək, duz-çörək kəsmək, çörəyinə*

---

⁵⁶ Книга моего Деда Коркута / Перевод В.В. Бартольда. – Баку: YNE «XXI», - 1999. – 135с.

⁵⁷ Книга моего Деда Коркута / перевод В.В.Бартольда. – Баку: YNE “ XXI”, - 1999, с.105

⁵⁸ Yenə orada, s.110

*xor baxmaq, çörək itirmək, çörək gözünü tutar*və başqa belə ifadələr geniş istifadə olunur. Bu isə onu göstərir ki, Dədə Qorqud dövrünün mənəvi meyarları zamanda sarsılmazdır və etnik türk, çoxmillətli Qafqazın sakini və etiqadına görə müsəlman olan bugünkü azərbaycanlı üçün aktualdır.

Ölüm ayağında olarkən Beyrək müsəlmanlar üçün axirət və axirətin sahibi – Allah haqqında danışır, müsəlmanlar üçün çox mühüm mənəvi, dini, həyati parametrlərdən birini – borclarına, nə vaxtsa etdiyi haqsızlığa görə halallıq istəyir. Bununla da mifoloji ənənə və dini mənsubiyyət dünyanın dil mənzərəsini və daxili leksikonu formalaşdıran stabil faktordular, sosial-iqtisadi parametrlər zaman və məkanda dəyişir, lakin dünyanın kateqorizasiyası prosesində onlarda böyük əhəmiyyət daşıyır.

Aparılan tədqiqatlar bəzi nəzəri və praktiki nəticələr və ümumiləşdirmələr aparmağa imkan verir:

Dil haqqında müasir elmdə dilə işarələr sistemi və insan fəaliyyətinin dünyanı dərk edilməsi prosesində kommunikativ funksiyanı yerinə yetirən əsas forma kimi kompleks yanaşmadı.

1. Koqnitiv dilçilik isə müasir dilçilikdə bəşər dili üçün universal olan dil etalonları – metadil sahəsində araşdırmalar aparmağa, eyni zamanda, konkret xalqın şüurunu və onun dilini strukturlaşdıran dünyanın milli dil mənzərəsinin xüsusiyyətlərini üzə çıxarmağa imkan verən bir cərəyandır. Aparılan tədqiqat ətraf mühitdə “elementar mənasları” aşkarladı və onların hər bir xalqın dilində “insan düşüncələrinin əlifbası” kimi çıxış etdiyini təsdiq etdi. Biz deyə bilərik ki, “insan düşüncələrinin əlifbasının hər bir “hərfi” insan fəaliyyətinin təcrübəsi nəticəsində əksini tapan mənadır, kateqoriyadır. Dilçilər bu kateqoriyanı mifem, və ya universal konsept adlandırırlar.

2. Konseptlər dilin insanı əhatə edən gerçəkliyin mühüm işarəvi təzahürləri və faktlarını bildirən anlamsal minimal universal vahidlərdir. Konseptlərin konseptosferası dillərin semantik məkanında etnik, dini qavrayış səbəbindən müxtəlif olan “mümkün dünyalar”ın zəruri kateqorizasiyası və representasiyasını nəzərdə tutur. Konseptlər və konseptosfera arasında münasibətlər bütövlükdə

bəşəriyyətin və bu və ya digər xalqın təmsilçisi kimi insanın koqnitiv təcrübəsi ilə müəyyən edilir.

Kateqorizasiya prosesi iki mərhələdə baş verir: birinci – informasiya toplanması və məlumatların strukturlaşdırılması, xassələr haqqında mühakimələr aparıla bilən ümumləşdirmə, sintez mərhələsi, ikinci – konseptin zahiri fəaliyyətinin mexanizmini müəyyənləşdirmək üçün hissələrə parçalama, analiz mərhələsi. Konseptlərin öyrənilməsi metodunun semantik sistem-struktur metodu kimi təqdim edilməsi məntiqlidir. Konseptin formalaşması prosesində həmçinin iki tərəf üzə çıxarılır: birincisi – ətraf gerçəkliyin şüuraltına təsirini nəzərdə tutan, kənardan sızan və onu aktivləşdirən zahiri tərəf, ikincisi – zahirə çıxan inikas etmiş zahiri gerçəklik tərəfidir.

3. Kommunikasiya prosesini “koqnisiya – intensiya – motiv – daxili nitq – nitq aktı – reaksiya – məqsəd” sxemi şəklində göstərmək olar. Nitq aktı dilin eyni vaxtda özündə ardıcılıqla üç əsas funksiyasını – koqnitiv, kommunikativ və emotiv funksiyalarını birləşdirən prosesdir. Birinci mərhələ müəyyən mimika, jestlər və intonasiya ilə müşayiət edilən dil şablonları, salamlaşmalar və ya nitq aktına daxil olmaq üçün bütün dillərdə standart, freym şəklində olan “növbətçi” ifadələr, müraciətlər dəsti (“salam”, “sabahınız xeyir”, “üzr istəyirəm” tipli) vasitəsilə təzahür edən koqnitiv mərhələdir. Nitq aktının ikinci mərhələsində dil özünün ikinci – kommunikativ funksiyasını yerinə yetirir. Nitq aktının üçüncü mərhələsi emotiv mərhələdir. Bu mərhələdə dil emotiv funksiyasını yerinə yetirir (rus dilindəki *до свидания, ну ладно, пока, встретимся, да ну тебя, да иди ты* tipli ifadələrə müq. et). Həmin mərhələ kommunikasiya prosesini məntiqi cəhətdən yekunlaşdıran konnotativ ifadələrlə səciyyələnir. Nitq aktının formulu “stimul – reaksiya – stimul” şəklində olmalıdır, çünki kommunikasiya prosesini başlayan şəxs sonrakı nitq və hərəkətləri müsahibin reaksiyasından asılı olur.

Kommunikasiya prosesini kompleks şəkildə – intensiyanı dil ilə, konkret dildə müəyyən olunmuş ifadə vasitələri sistemi ilə reallaşdıran işarələr sistemi kimi araşdırmaq lazımdır. Bu, dil vahidlərinin təkrarlılığı, davranış şablonu və ya freym deməkdir. Zahiri hadisələrin təkrarlılığı insanın davranış stereotiplərini müşayiət

edən cavab reaksiyasının təkrarlığına, nitq şablonlarının və emosiyaların təkrarlanmasına gətirib çıxarır.

4. Emosiyalar özünü zahirən göstərib obrazlar formalaşdıraraq, bununla da bu və ya digər emotiv reaksiyaya səbəb olan dünya hadisələri və təzahürləri haqqında elementar məlumatlar əldə etməyə kömək edərək şüuraltıda da əks oluna bilər. Bu, koqnitiv dilçiliyin insanlar arasında kommunikasiya prosesinin verbal şəkildə ifadədə olduğundan daha mühüm informasiya ehtiva etməsi haqqında əsas postulatını bir daha təsdiq edir. Mühüm informasiya kommunikasiyanın istər açıq ifadə olunmuş fon iformasiyasını, istərsə də açıq olmayan implisit məna nəzərdə tutur. Məsələn, çox zaman razılıq əlaməti kimi başa düşülən susma situasiyadan asılı olaraq bəzən gizli narazılıq bildirir, mərhumların xatirəsinə ehtiram elementi kimi, sual kimi, yeganə imkan kimi isə emotiv vəziyyəti – ağlamayı, şadlığı, qəzəbi bürüzə verməmək üçün vasitə ola bilər. İmplit məlumat kommunikasiya prosesində aydınlaşır və yeni freymlərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Açıq ifadə olmuş fon informasiyasına sosial təməl, ideologiya, xalqların mədəni-spesifik xüsusiyyətləri, dini konseptlər və onların mədəniyyət çərçivəsində interpretasiyası, dövrün xüsusiyyətləri, həmçinin təbii şərait aiddir. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, təfəkkür, deməli, həm də insanın nitq və qeyri-nitq fəaliyyəti, ilk növbədə, emosiyalarla sıx bağlıdır. Bu fakt qeyri-əşyavi anlayışları sadə kateqoriyalarla, universal elementar konseptlərlə ifadə edərkən qədim insan üçün də əsas olmuşdur. Bu zaman metafora, metonimiya və başqa məcazlarda analogiyaların tətbiq edilməsi təbii olmuşdur. Ona görə də qədim insanların məlumatı, toplanmış təcrübə və ətraf aləmin dərk edilməsi prosesi – miflər, metaforik olmuşdur.

5. Müəyyən süjeti strukturlaşdıran metaforalar, metonimiyalar, analogiyalar qeyri-tipik – dar mədəni xarakterli olduğu üçün, miflərin süjeti subyektivdir, mif ideyası, mifəmə bütün miflər üçün ümumi olduğu üçün, obyektivdir. Beləliklə, mif dilin bir çox funksiyasını əks etdirən topludur. Mif vasitəsilə dil özünün insan cəmiyyəti üçün vacib akkumulativ funksiyasını yerinə yetirir, yəni məkan və zamanda informasiyanı saxlama və ötürmə. Bu funksiya bəşəriyyətin, etnosun, fərdin yaşaya bilməsi planında mühümdür,

çünkü ideyaların varisliklə ötürülməsilə, keçmişlə bu gün arasında bağ yaratmaqla, gələcəyə körpü salmaqla nəsillərin təcrübə və bilikləri saxlanır. Miflərin konkret məzmunu xəbərdarediçi, informativ ola bilər, lakin, bununla belə, o məzmun dünyanın dərk edilməsi prosesində mühüm olan praqmatik nüvəsini saxlayacaqdır. Keçmişin insanı onu əhatə edən təzahürlərin mahiyyətini aydınlaşdırmağa cəhd göstərmiş, onları müqayisələr, obrazlar vasitəsilə təsvir etmiş, bu zaman öz təsvirinə solumun emotiv duyğularını daxil etmiş və düşüncəsində yaranmış assosiativ sıranı ifadə etmişdir. Beləcə, həyat problemləri, axtarışlar və kollektiv şüursuzluqla reallığın interpretasiyasını əks etdirən mif yaranmışdır. Mif dünyanın, ilk növbədə, emotiv, empirik və sonda şüurlu şəkildə dərk etmə üsuludur.

6. Dinlərin, xüsusilə İbrahim dinlərinin yaranması zamanda öyrənilmişdir və öyrəniləcəkdir, çünki bəşəriyyətin bütün innovativ inkişafı boyu din bəşər cəmiyyətinin mənəvi həyatının ayrılmaz hissəsi olaraq qalır. İbrahim dinlərindən danışarkən ideyaların varisliyini, Yer kürəsi əhalisini Adəm və Həvvanın – Yaradandan gələn hər şey haqqında ilk ilahi biliklər almış, əzəli saflıq sayəsində Allahın simasına tamaşa etmiş ilk insanların nəsilləri kimi göstərən qan bağları varisliyini qeyd etmək vacibdir. Müxtəlif xalqların miflərinin oxşarlığı onların mənşəyi haqqında müxtəlif versiyalar nəzərdə tutursa, peyğəmbərlərin təqdim etdikləri konseptlər “vahid cəbhə” ilə çıxış edir; peyğəmbərləri onların əcdadları olan Adəm ilə qohumluq bağı birləşdirir. Yəhudi dini çərçivəsində hər yeni peyğəmbər, onların ardınca gələn xristian doktrinalı İsa Məsih və nəhayət, “peyğəmbərlərin nişanəsi” Məhəmməd də İbrahim dinlərinin, həm də təkə İbrahim dinlərinin deyil, başqa dinlərin də ümumbəşəri həqiqətlərinin əsas etik normalarını həqiqət elan edir. Əcdadların zamanın sınağından çıxmış, öz həqiqiliyini zaman və məkanda təsdiq etmiş dini konseptlərdə əks olunmuş həqiqətlər onlara durmadan əməl etməyə çağırır. Bəşəriyyət müxtəlif dillərdə danışan, müxtəlif dinlərə etiqad edən insanlar arasında kommunikasiyanın həyata keçirilməsi problemi qarşısında durub, durur vəhər zaman olduğu kimi “ümumi dil” tapmağa cəhd göstərir. Dini etikanın universalizmi dini konseptlərin analizində üzə çıxır.

7. Dildə onun vahidlərinin konnotativliyinin köməyi ilə ifadə edilmiş emosiyalar metaforlarda təzahür edir. Yaşaya bilmək üçün özlərinin dünyanı dərk etmək cəhdlərində insanlar ümidləri, xəyalları və başqa təmas nöqtələrini bağladıqları ölümsüzlük bitkiləri, heyvan - himayəçi axtarmışlar. Miflərin yaradılmasında metaforlar vahid bir prinsip üzrə formalaşdırılır – onlarda eyni emosional və informasiya məna nüvəsi proyeksiya edilir. Diferensial əlamətlər təbii şərait – landşaft, flora və fauna fərqlərinə görə yaranır.

Beləliklə, miflərin variativliyi dillərdə müxtəlif assosiativ semantik sıra, müxtəlif koqnisiya nəzərdə tutur. Hər xalq onun üçün funksional və həyati baxımdan mühüm olan obyektləri qabardır. Leksik səviyyədə bu, lakunaların olmasında özünü göstərir. Müasir dilçilikdə lakunalar mədəniyyətlər üçün spesifik olan konseptlər, milli konseptlər kimi başa düşülür. Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, böyük sayda lakunalar milli xörək adlarında mövcuddur. Lakunalar adətləri əsrlərlə formalaşmış etnosun həyatının nəticəsidir.

Etnik şüur insanların başqasından, yaddan fərqli olaraq özünün kimi başa düşülən müəyyən ümumiliyi ilə özünüdərkində təzahür edən mühüm amildir. Bu, xalqın tarixi – idealların, ənənələrin, təcrübənin və dinin varisliyi, həmçinin irsilik – genetik kod və fizioloji fərqlər dəstidir. Sonrakı nəsillər etnik mənsubiyyəti təşkil edən bu ikili elementləri irsən alırlar və bunun nəticəsində etnik şüur formalaşır. Beləliklə, etnosu formalaşdıran əsas amil miflər və dinlərdir, yəni sosial ideallar – ənənələr, təcrübə kollektiv şüursuzu möhkəmlədən və vahid mentalıq yaradan ilkin amil miflərdi və sondan formalaşmış dinlər.

8. “Bağ” konsepti insanın varlığı üçün əsas konseptdir. Bu konsept miflər, dinlər kontekstində və müasir reallıqlar şəraitində universaldır. O, arxaik insan və onu əhatə edən, mifləri doğurmuş mühitdən müasir insana doğru körpü salır. “Bağ” konsepti istisnasız olaraq bütün mədəniyyətlər və xalqlar üçün universal və əsasdır, mifologiyada, dini konseptlərdə, etnik identifikasiya zamanı eyni dərəcədə aktualdır. Onun konseptosferasına insanın soyu, müasir zamanda soyadı, adı və dissertasiya işində təhlil olmuş başqa anlayışlar daxil olan açar konseptdir; o, dostluq, işgüzar, qan, nikah, mənəvi birlik, şəcərə bağlarının göstəricisidir. “Bağ” konseptinin hər

bir dildə əksini tapmış öz mədəni-spesifik xüsusiyyətləri vardır.

9.Yalnız miflərin və dini mətnlərin birgə araşdırması nəticəsində xalqın etnik xüsusiyyətlərini, onun dilinin paremioloji tərkibini, məcazlar və milli konseptual məzmununa malik konseptlərini izah etmək olar . “Gündüz”, “gecə”, “ay”, “günəş”, “xeyir”, “şər”, “inək”, “həyat”, “ölüm”, “ölümsüzlük”, “daş”(dağ), “bitki” (ağac), “günah” (yalan, qeybət, tənbellik), “cəza”, “su”(sel, daşqın), “səma” (Yaradan, hava, külək, göy), “torpaq”(Ana torpaq, yer), “od”(ocaq, isti) mifemləri “insan düşüncələrinin əlifbasının hərfləri”, yəni bütün dillərin semantik karkasıdır.

10. Rus dilində “душа” konsepti və Azərbaycan dilində “ürək” konsepti bu mədəniyyətlər üçün açar konseptlərdir.

Dissertasiyanın mövzusu ilə bağlı onun əsas məzmununu əhatə edən aşağıdakı əsərlər çap olunmuşdur:

1. Концепт “узы” как центральное понятие, определяющее миропонимание культур // – Bakı: ADU Elmi xəbərlər, – 2015. № 6, – s.19–22

2. Архетип«еврея»ипричиныеговозникновения // – Bakı:Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, –2016. № 2, –s.207–209.

3. Концепт “узел” как элемент общечеловеческой культуры // – Bakı: Azərbaycanca xarici dillər, –2016. № 4, – c.10–15.

4. Концепт “узы” в контексте тюркской и античной культуры // – Gəncə: GDU Elmi xəbərlər.Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası, – 2016. №3, – c.124–129.

5. Koqnitiv dilçilik – zamanın tələb etdiyi istiqamət kimi // “Koqnitiv və tətbiqi dilçiliyin aktual problemləri”. Beynəlxalq elmi konfransın tezisləri, ADU, – Bakı: – 20-21 oktyabr, – 2016, – s.187-188.

6. Метафоры как когнитивное средство концептуализации мира // – Bakı: Tədqiqatlar, – 2016. № 2, – c.43–53.

7. Концепт “Душа” как важная характеристика русской культуры // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2016. № 6, – s.277–281.

8. Мифы и религии как условие формирования человеческой жизни // – Bakı: Dil və ədəbiyyat(BDU), – 2016. № 2 (98), – с.331–334.

9. Интерпретация как способ познания мира // – Bakı: ADU-nun Elmi xəbərləri, – 2016. № 3, – с.10–13.

10. От огузов “Деде Коркуда” к героям романа Курбан Саида “Али и Нино” и современному азербайджанцу // – Bakı: Filologiya məsələləri, –2016. №11, – s.485–490.

11. Проблемы перевода с точки зрения когнитивизма //– Baku-Kiev-Minsk:BSU Elmi əsərlər. Dil və ədəbiyyat seriyası. Birgə nəşr, – 2016.№ 2, –с.52–58.

12. Зороастризм и языковая палитра азербайджанского языка // – Bakı: Dil və ədəbiyyat (BDU), – 2017.№ 1 (101), – с.380–383.

13. Мифы как «алгебра человеческой мысли» // “Ağamusa Axundov və Azərbaycan filologiyası”. Akademik Ağamusa Axundovun 85 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: – 24-25 aprel, – 2017, –с.297–300.

14. Мифы как прототипы культур // “Təkrarlanan mədəniyyətlərdə prototiplər və / və ya mədəniyyət genomları”. “Müqayisəli ədəbiyyat və mədəniyyət”. VII Beynəlxalq elmi konfrans. Conference Book, –Bakı: – 20-21 aprel, – 2017, – с.56.

15. Зороастрийское миропонимание в творчестве Низами Гянджеви // “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri”. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunmuş VIII Beynəlxalq elmi konfransın materialları, BSU, – Bakı: – 2017, – с.473–475.

16. Ислам как созидаящая сила и основа морали в творчестве Низами Гянджеви // – Bakı: ADU-nun Elmi xəbərləri, – 2017. Cild 2, № 3, – с.8–11.

17. Эпическая модель мира в языках как отражение религиозных концептов и этнического опыта //– Bakı:Sivilizasiya,–2017.Cild 6, №1, –s.282–286.

18. Фреймы – как национальные концепты в действии // – Bakı:Dil və ədəbiyyat (ADU), – 2016.№ 3, – с.22–29.

19. Русский язык и языковая ситуация // “Azərbaycanda

Rus dili və ədəbiyyatının öyrənilməsi və tədrisinin aktual problemləri: orta və ali məktəblər üçün dərslik komplekslərinin hazırlanması təcrübəsi, problemləri və perspektivləri”. Beynəlxalq Elmi-praktik konfransın materialları. BSU, –Bakı: – 19-20 may, – 2017, – с.90–92.

20. Сравнительный когнитивный анализ перевода суры Корана “Фатиха” // –Санкт-Петербург: Университетский научный журнал, – 2016. №23, –с.31–38.

21. The Same Subjects of Myths of the People of the Word as the Result of the Universal Beginning of the Surrounding Realities // –Scranton, USA: Theoretical and Applied Science, – 2016. № 11 (43), –р.85–89.

22. Мифы как средство осмысления внешнего воздействия мира и выражение реакций на них // Науковий вісник Київського Національного Лінгвістичного Університету, Сер. Філологія, – 2016. Випуск 33, –с.68–71.

23. Символизм и его особенности в сказках и эпических произведениях // –Беларусь: Вестник МГЛУ. Сер. Филология, – 2017. №4(89), –с.73–79.

24. Архетипы “сна” и их толкование как порождение этнических особенностей народов // «Молодежь и наука: проблемы современной филологии». Материалы 7-й Международной молодежной научно-практической конференции, Ульяновский государственный педагогический университет имени И.Н.Ульянова, –Ульяновск: – 2017, –Часть 1, –с.201–208.

25. Die Konzeptsphäre und Weltlandschaft der Sprache // – Bakı: BSU Elmi əsərlər. Dil və ədəbiyyat seriyası, – 2017. № 1, – s.38–41.

26. Мифологические и конфессиональные концепты в аспекте лингвокогнитивных исследований. – Баку: Elm və təhsil, 2017. 320 с.

27. Языковая структура с точки зрения когнитивной лингвистики // – Bakı: Dil və ədəbiyyat (ADU), –2018. cild IX, № 2, – s.7–13.

28. Сказки и притчи народов мира как отражение религиозной этики // – Bakı: Tədqiqlər, –2018. – с.49–56.

29. Этьен Бонно де Кондильяк у истоков когнитивной лингвистики // – Баки: Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, –2019. № 1, – s.129–134.

30. Концепт «корова» («бык») как архетип древних письменных текстах // –Москва: Филологические науки в МГИМО, –2020. № 3 (23), –с.113-121.

31. Пословицы с позиции когнитивной лингвистики // – Москва: «Инновационные подходы в современной науке». Интернаука, сборник статей по материалам LXXXVIII международной научно-практической конференции, – 2021. №4 (88), – с.67-71.

32. Origins and Causes of the cognitive Linguistics // Journal of Language and Linguistic Studies. Vol. 17, – 2021. – p.1410-1422.

33. Fairy tales as national frames//Міністерство освіти і науки України Таврійський Національний університет імені В.І.Вернадського. Вчені Записки Таврійського Національного Університету імені в. і. Вернадського серія: філологія. Журналістика. Том 32 (71) № 4 Частина 2 Видавничий дім «Гельветика». – 2021. – р. 18-22

Dissertasiyanın müdafiəsi 7 Dekabr 2021-ci il tarixində saat 11⁰⁰-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H. Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 5 Noyabr 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 04.11.2021
Kağız formatı: 60x84.16¹
Həcm: 81 743
Tiraj:100